

MAKARY GÓRZYŃSKI

Spółeczna Akademia Nauk w Warszawie

ORCID 0000-0002-4736-7956

ŚRODOWISKO ARCHITEKTONICZNO-BUDOWLANE W KALISZU ORAZ REALIA JEGO FUNKCJONOWANIA NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU – ZARYS PROBLEMATYKI

INFORMACJE OGÓLNE

Środowisko architektoniczno-budowlane Kalisza w okresie gubernialnym (1867-1914) – rozumiane szeroko, ujmując architektów-urzędników, prowadzących także praktykę na wolnym rynku, jak i projektantów wyłącznie wolno praktykujących, a także relacje architektów ze zleceniodawcami, warsztat projektowy, firmy budowlane, czy też wykonawców – nie posiadało dotąd opracowania, przedstawiającego samą strukturę profesji. Potencjalnych wzorów dostarczają liczne już analizy sytuacji innych ośrodków Królestwa Polskiego, zarówno miast dużych, jak Warszawa (Jadwiga Roguska, Małgorzata Omilanowska) czy Łódź (Jacek Strzałkowski, Krzysztof Stefański), ale i stolic gubernialnych, jak Lublin i gubernia lubelska (Jerzy Żywicki)¹. Szczególnie to ostatnie opracowanie jest niezmiernie kompleksowe faktograficznie i ujmuje sprawy budownictwa w pragmatyce administracji Królestwa Polskiego. Żywicki stworzył charakterystykę warunków pracy urzędników zajmujących się sprawami inżynierskimi i architekturą, przedstawiając też działalność na polu inżynierii lądowej „ludzi architektury i budownictwa” różnych specjalności i wykształcenia. Sądzę, że to opracowanie

¹ Por. J. Roguska, Środowisko architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX wieku (1890-1914), „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1974, t. 19, z. 3, s. 219-231; M. Omilanowska, *O wykształceniu i organizacji pracy architektów warszawskich w wieku XIX. Kilka uwag*, [w:] *Architekt-budowniczy-mistrz murarski. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN, Warszawa 24-25 XI 2004*, red. H. Faryna-Paszkiwicz, M. Omilanowska, J. Sito, Warszawa 2007, s. 93-100; też, *Budowanie na obcej ziemi*, Kraków 2016 (wybór wcześniej publikowanych tekstów, dotyczących m. in. karier architektów z Królestwa Polskiego na obszarze Cesarstwa Rosyjskiego); J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997; tenże, *Kilka uwag o archiwaliach pomocnych w pracy nad biogramami architektów czynnych w XIX wieku*, [w:] *Architekt-budowniczy-mistrz murarski. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN, Warszawa 24-25 XI 2004*, red. Faryna-Paszkiwicz, Omilanowska, J. Sito, s. 113-116; K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych (do 1939 roku)*, Łódź 2009; J. Żywicki, *Urzędnicy, architekci, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815-1915*, Lublin 2010. Por. też m. in.: R. Solewski, *Matnia. Środowiska architektoniczne Krakowa i Lwowa na przełomie XIX-XX wieku*, „Rocznik Krakowski” 1998, t. 64, s. 75-103; B. Grzegorzczak, *Budowniczowie i architekci dziewiętnastowiecznego Wrocławia*, [w:] *Studia z architektury nowoczesnej*, t. 3, red. J. Malinowski, J. Kucharzewska, Toruń 2009, s. 9-30; także studia zebrane w tomie: T. Grygiel, red., *Architektura XIX i początki XX w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.

może w przyszłości służyć jako odniesienie dla kompleksowego projektu badawczego o środowisku architektów i budowniczych działających w guberni kaliskiej XIX i XX wieku. Zarysowanie realiów administracyjnych i prawnych, a także krótkie przedstawienie osób pełniących funkcje architektów-urzędników, jak i ogólna charakterystyka warunków ich pracy i specyfiki kaliskiego rynku budowlanego przełomu XIX-XX wieku – to cele niniejszego tekstu, będącego publikacją fragmentów mojej rozprawy doktorskiej².

Bardzo znaczący wpływ na architekturę powstającą w Kaliszu mieli inżynierowie-urzędnicy pracujący dla imperialnej, rosyjskiej administracji państwowej. Z racji szerokich uprawnień nadzoru i przeważnie wysokich kwalifikacji – do początku XX wieku monopolizowali oni lokalny rynek zleceń rządowych i miejskich. W konsekwencji reformy podziału terytorialnego Królestwa Polskiego na przełomie 1866/1867 roku utworzono w Kaliszu stanowisko inżyniera-architekta gubernialnego, w nowej formie przywracając sytuację sprzed 1844 roku, kiedy to w mieście pracowali budowniczowie i inżynierowie obwodowi przy Komisji Województwa Kaliskiego (od 1817), następnie gubernialni (1837-1844). *Guberniskij Inženier-Architektor*³ był urzędnikiem VII klasy

² M. Górzyński, *Miasto, społeczeństwo, przeszłość. Architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX i XX wieku*, praca doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Barbary Arciszewskiej, obroniona na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019, dostępna online: <https://depotuw.ceon.pl/-handle/item/3586>. Wstępnie rozpoznanie tematu środowiska architektonicznego przedstawiłem już w pracy o ratuszu kaliskim, por. M. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*, Kalisz 2014, s. 104-111 oraz w tekście: M. Górzyński, *Architekt Józef Chrzanowski. Przyczynek do studiów nad kulturą architektoniczną Kalisza końca dziewiętnastego wieku*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Nauk” 2011, Nr 12, s. 76-96. Tamże zestawiałem informacje o głównych postaciach kaliskiego budownictwa w tym czasie, w niniejszym studium rozwinięte i ujęte z innej perspektywy. Nadal punktem odniesienia dla badaczy, obok źródeł archiwalnych, pozostają m. in.: S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954; J. Wiercińska, A. Czyżewski et al., red., *Polska bibliografia sztuki 1801-1944*, t. 4, *Architektura*, cz. 1, Źródła, opracowania ogólne, historia, architekci i budowniczowie, oraz cz. 2-4, *Topografia A-Z, Topografia Kraków, Topografia Warszawa*, Wrocław, Warszawa 1991-2008; tomy „Polskiego Słownika Biograficznego”, „Słownika artystów polskich i obcych w Polsce działających”, bibliografie pomocnicze i wydawnictwa jubileuszowe czy spisy architektów, omawiane m. in. przez J. Strzałkowskiego, por. tamże, takie jak G. Baranovskij, *Jubilejnyj sbornik svedenij o dejatel'nosti byvsich vospitannikov Instituta Graždanskich Inženerov (Stroitel'nago Učilišča) 1842-1892*, Sankt Pietierburg 1893 czy S. N. Kondakov, *Jubilejnyj spravocznik Imperatorskoj Akademii Chodožestw*, cz. 1-2, Sankt Pietierburg 1914.

³ Jacek Strzałkowski w odniesieniu do Łodzi wskazuje na gradację ważności zawodów w XIX-wiecznym nazewnictwie: majstrów ciesielskich i murarskich, właścicieli firm budowlanych, budowniczych oraz stojących najwyżej w hierarchii inżynierów i wolnonajemnych architektów/inżynierów cywilnych mających dyplom uczelni wyższych. „Równocześnie, wszyscy byli nazywani budowniczymi lub technikami. Ten ostatni termin miał zupełnie inne znaczenie niż obecnie. Określał najczęściej niższy stopień służbowy”, J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie...*, s. 7. Mówiąc więc o „ludziach budownictwa”, jak w tytule książki Jerzego Żywickiego, należy podkreślić, że znaczący wpływ na kształt powstających budowli mieli obok samych inwestorów wykonawcy, majstrowie czy właściciele firm budowlanych i organizatorzy procesów budowlanych, w tym firmy dostarczające gotowe elementy czy dekoracje, nie wspominając o normatywnym wpływie prawa budowlanego czy ocenach projektów budowli publicznych przez różne szczeble administracji i ich korygowaniu. Jednocześnie wpływ majstrów budowlanych na projekt malał w drugiej połowie XIX wieku, jak sugeruje Strzałkowski (s. 24). Mowa bowiem o zjawisku profesjonalizacji zawodu architekta i inżyniera oraz dążeniu do rozgraniczenia czy zdefiniowania zakresu kompetencji, wprowadzenia także, w ramach ruchu stowarzyszeniowego, norm i zasad etyki zawodowej wobec doświadczonych z okresu boomów budowlanych drugiej połowy stulecia. „Architekt” i „architektu-

w czternastostopniowej tabeli rang cywilnych urzędników Cesarstwa Rosyjskiego (Radca Nadworny). Pracował on w ramach samodzielnego stanowiska przy kancelarii rządu gubernialnego, w którego posiedzeniach uczestniczył z głosem stanowiącym w przedmiocie spraw budowlanych. Jego współpracownikiem był *Pomocznik Gubernskiego Inżynier-Architekta* z rangą VIII klasy (Asesor Kolegialny). Wobec tego, że ukazem Aleksandra II z 20 lipca (1 sierpnia) 1867 roku zlikwidowano Radę Ogólną Budowniczą przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Warszawie, inżynierowie gubernialni byli odtąd pracownikami petersburskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w ramach Komitetu Techniczno-Budowlanego. Ich mianowanie z inicjatywy gubernatorów i władz warszawskich następowało po uzgodnieniu z Komitetem lub z przedstawicielami resortów zajmujących się komunikacją, w zależności od specjalizacji w zakresie inżynierii cywilnej lub dotychczasowego przebiegu pracy⁴. Założono przy tym, że obaj urzędnicy mają uzupełniać się wykształceniem. Jak pisał Żywicki, „W ustawie zastrzeżono, że jeśli funkcję gubernialnego inżyniera-architekta otrzyma budowniczy, to jego pomocnikiem powinien być inżynier; i odwrotnie (...)”⁵. W praktyce oznaczało to, że stanowiska szefów gubernialnej administracji budowlano-technicznej obejmowali – wobec braku w Królestwie postyczniowym uczelni technicznej z prawami państwowymi⁶ – głównie absolwenci petersburskiej Szkoły Budowlanej (od 1882 roku

ra” – to pojęcia będące też narzędziami awansu społecznego, „artystycyznienia” własnej działalności, zwiększenia zysków, zmiany pozycji w relacji z klientami. Por. np. A. Jasińczyk-Jabłoński, *Architekt. Co jest logiką w architekturze? Studium*, Warszawa 1889. Wedle wspomnień Zygmunta Kamińskiego, odnoszących się do przełomu wieków i Warszawy, w powszechnym obiegu były terminy „budownictwo” i „budowniczy”, „inżynier”, rzadko „architektura”; choć wypowiedzi takie należy analizować krytycznie, por. *Warszawska Szkoła Architektury 1915-1965. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, praca zbiorowa, Warszawa 1967, tu s. 18-19. „Inżynier-architekt”, „architekt”, „budowniczy” a często także „technik gubernialny” czy „technik miejski” to pojęcia stosowane w dziewiętnastowiecznych i wczesnodwudziestowiecznych źródłach z obszaru Królestwa Polskiego, często jednak niekoniecznie precyzyjnie w odniesieniu do formalnego statusu danych osób (np. ich stanowiska administracyjnego czy wykształcenia), stąd należy je analizować w odniesieniu do konkretnego użycia. Krzysztof Stefański natomiast proponuje rozgraniczenie nazw „architekta” jako „osoby wykonującej projekt, a więc działającej twórczo” od „budowniczego” jako „organizatora prac”, „osoby realizującej plany”, podkreślając jednocześnie umowność tych określeń wobec ich różnorodności w źródłach, K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali...*, s. 6-7. Por. P. Krakowski, *Architekt w wieku XIX – artysta czy inżynier*, „Folia Historiae Artium” 1990, t. 26, s. 115-132; W. Nerdinger, H. Boehm, red., *Der Architekt – Geschichte und Gegenwart eines Brefsstandes*, München 2012; H. Ferguson, M. Chrimes, *The civil engineers. The story of the Institution of Civil Engineers and the people who made it*, London 2011. S. Kostoff, red., *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, New York 1977; H. Ricken, *Der Architekt. Ein historisches Berufsfeld*, Stuttgart 1990; tenże, *Der Bauingenieur. Geschichte eines Berufes*, Berlin 1994, A. Jacques, *LaCarriere de l'architect au XIX siecle*, Paris 1986; A. Saint, *The Image of the Architect*, New Haven and London 1983; M. Leśniakowska, *Co to jest architektura?*, Warszawa 1996. O profesjonalizacji por. znakomite studium przypadku amerykańskiego: M. N. Woods, *From Craft to Profession. The Practice of Architecture in Nineteenth-Century America*, Berkeley-Los Angeles-London 1999.

⁴ J. Żywicki, *Urzędnicy, architekci...*, s. 50-56.

⁵ Tamże, s. 44. A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 3, Warszawa 1884, s. 244.

⁶ Aż do 1898 roku, kiedy powstał Instytut Politechniczny im. Mikołaja II w Warszawie, z Wydziałem Inżynierijno-Budowlanym pod kierunkiem przybyłego z Odessy Mikołaja Tołwińskiego. T. Barucki, et al., red., *Fragmenty stułetniej historii 1899-1999. Ludzie, fakty, wydarzenia. W stułecie organizacji warszawskich architektów*, Warszawa 2001.

funkcjonującej pod nazwą Instytutu Inżynierów Cywilnych)⁷ z dyplomem inżyniera cywilnego specjalności budownictwa i petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych – architektki (budowniczości) lub – w zależności od posiadanego dyplomu – akademicy architektury⁸. Ponadto kandydaci musieli posiadać obywatelstwo Cesarstwa i znać język rosyjski⁹. Do pracy na wspomnianych stanowiskach przyjmowano wyłącznie mężczyzn, co utrzymywało dotychczasowe zmaskulinizowanie tej profesji¹⁰.

Zakres kompetencji przypisanych obu inżynierom-urzędnikom był bardzo rozbudowany. Obejmował nadzorowanie budownictwa publicznego, prywatnego i sakralnego na obszarze danej guberni, pieczę nad infrastrukturą komunikacyjną i techniczną, udział w opracowaniu planów regulacyjnych dla miast, projektowanie budynków, remontów i przebudów dla administracji wraz z ich kosztorysowaniem, opiniowanie i korygowanie pod względem technicznym projektów, nadzory i udział w odbiorach ukończonych inwestycji¹¹. W realizacji tych zadań uzupełniającą rolę mieli budowniczości lub inżynierowie powiatowi, działający w każdej ze stolic powiatów guberni kaliskiej, w tym i w Kaliszu. Do obowiązków administracji należała też kontrola stanu utrzymania i projektowanie rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej. W realizacji tego ostatniego zadania współpracowano z IX Okręgiem Komunikacji Cesarstwa, mieszczącym się w Warszawie. W codziennej pracy inżynierowie/budowniczości gubernialni przeprowadzali zarówno kontrole i wizje lokalne budów i odbiory techniczne oraz prowadzili

⁷ Instytut Inżynierów Cywilnych powstał w 1832 roku. W latach 1842-1882 nosił nazwę Szkoły Budowlanej, zaś w latach 1882-1892 ponownie Instytutu Inżynierów Cywilnych, następnie, od 1893 do 1917 Instytutu Inżynierów Cywilnych im. Imperatora Mikołaja I.

⁸ M. Omilanowska, *Polscy architekci w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych w latach 1814-1918*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2004, t. 66, nr 3-4, s. 351-373; W. Baraniewski, *Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku*, (2004), wersja elektroniczna na portalu CULTURE. PL: http://www.culture.pl/baza-sztuki-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/eAN5/content/miedzy-opresja-a-obojetnoscia-architektura-w-polsko-rosyjskich-relacjach-w-xx-wieku [dostęp: 27.05.2017]. Szkołę Sztuk Pięknych w Warszawie zlikwidowano w roku 1866 (zawieszoną od 1863). Małgorzata Omilanowska szacuje, że po 1867 roku około 150-200 Polaków studiowało w petersburskim IIC, m. in. Gustaw Landau-Gutenteger, Wincenty Wolfke, Kazimierz Skórewicz czy Henryk Gay, rozwijających potem kariery w administracji oraz praktyki prywatne. Z kolei ASP petersburska w latach 1867-1918, zdaniem badaczki wykształciła ok. 65 Polaków z Królestwa Polskiego i ziem zabranych. Przykłady ich karier czy biografii, w tym osób pracujących na terenie Cesarstwa, są lepiej zbadane. Do absolwentów ASP należeli Stefan Szyller, Władysław Marconi, Czesław Domaniewski, Stanisław Noakowski czy Marian Lalewicz. Por. M. Omilanowska, *Budowanie na obcej...*, tamże dalsza bibliografia.

⁹ Ponadto, jak pisał Żywicki, „Od 1852 r. ocena kwalifikacji kandydatów do służby cywilnej następowała na podstawie świadectw ukończenia odpowiednich zakładów naukowych”, Żywicki, *Urzednicy, architekci...*, s. 51. W Cesarstwie w drugiej połowie stulecia obowiązywał podobny wymóg.

¹⁰ Tamże, s. 50. Na marginesie warto zauważyć, że Żydów dopuszczono do służby państwowej po 1872 roku. Por. G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867-1915*, Lublin 2004, s. 85.

¹¹ Por. J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie...*, s. 10-11. Tamże omówienie ustalonych przepisami wymogów dotyczących planów budowy składanych do zatwierdzenia w Rządzie Gubernialnym Piotrkowskim. Por. też pracę informacyjną dyrektora kancelarii głównego policmajstra Warszawy, M. M. Matiuszkin, *Sokrašennij svod policejskich, administrativnych i sudebnych postanovlenij, dla domovladěl cev i obyvatelę goroda Varšavy, s priloženiem tarifa domov goroda i adresov bolëe izvěstnyh firm trgovyh i promyšlennyh / Treściwy zbiór przepisów policyjnych, administracyjnych i sądowych dla właścicieli domów i mieszkańców m. Warszawy, z dołączeniem taryfy domów i adresów znacniejszych firm handlowych i przemysłowych*, Varšava 1883.

inspekcje infrastruktury wraz z innymi pracownikami administracji (szczególnie policyjnej), przygotowywali raporty i opinie na temat projektowanych inwestycji, uczestniczyli w kolegiach magistratu i rządu gubernialnego, kontrolowali w aspektach technicznych i prawnych złożone do zatwierdzenia plany budowlane z terenu miasta i guberni. Natomiast raz do roku główny inżynier był zobowiązany do inspekcji całego podlegającego mu obszaru. Na zlecenie administracji oraz instytucji, związków wyznaniowych czy osób architekci-urzędnicy zajmowali się też działalnością projektową, sporządzając projekty szkieletowe, kosztorysy, a także dokumentacje powykonawcze. Pełnili również nadzór techniczny i odpowiadali za kosztorysowanie oraz rachunkowość prowadzonych przez siebie budów. Wydaje się prawdopodobne, iż z racji szerokiego zakresu obowiązków i postępującego skomplikowania procesów projektowych architekci-urzędnicy do realizacji powierzanych im zadań angażowali pomocników z wykształceniem technicznym oraz kreślarzy czy rysowników. Niemniej jednak problem dokładnych studiów nad warsztatem pracy architektonicznej w Królestwie Polskim i jej metodami oraz organizacją procesów projektowych czy wykonawczych pozostaje otwarty¹².

Dla obsługi spraw związanych z ruchem budowlanym po reformie 1866/67 roku w niektórych guberniach otwierano samodzielne wydziały budowlane przy urzędach gubernialnych. Kierowali nimi inżynierowi-architekci gubernialni, zatrudniając dodatkowy personel kancelaryjny i techniczny. Ich tworzenie nie było jednakże obligatoryjne w myśl ustawy z 1866 roku. W praktyce o potrzebie i sposobie sformowania takiej podjednostki administracyjnej decydowało prezydium rządu gubernialnego. Jednak często brak środków finansowych lub tendencja do ograniczania wydatków przez administrację prowadziła do niedofinansowania tych organów i w konsekwencji – niedostatecznego nadzoru budowlanego i technicznego¹³. W kaliskiej administracji kwestię stworzenia wydziału budowlanego dyskutowano od lat siedemdziesiątych XIX wieku, w związku z projektowaną centralnie reorganizacją władz budowlanych i drogowych przy rządach gubernialnych w całym Królestwie. Jednakże plany te z racji braku środków na dodatkowe etaty i obsługę wydziału nie zostały wprowadzone w życie¹⁴. Wedle Czesławy Ohryzko-Włodarskiej Wydział Budowlany w kaliskim urzędzie gubernialnym zaczął pracę dopiero w 1913 roku¹⁵. Istnieją jednak przekazy źródłowe, świadczące jasno o wyodrębnieniu Wydziału Budowlanego (złożonego z architekta-inżyniera gubernialnego i jego pomocnika) jako samodzielnego pionu w strukturze Urzędu Gubernialnego w początkach rządów gubernia-

¹² Zob. I. Szustakiewicz, *Podstawy warsztatu architekta warszawskiego w XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2011, t. 56, z. 2, s. 63-74; M. Omilanowska, *Architekt Stefan Szyller 1857-1933*, wyd. Warszawa 2008, s. 112-120 (jedynie porównawczo – o organizacji pracy architekta działającego na wolnym rynku). Opracowaniem, które w przypadku ziem polskich mogłoby stanowić ciekawą inspirację do zbadania wspomnianych wyżej zagadnień, jest w mojej ocenie np. praca Mary N. Woods, zob. *From Craft to Profession...*, s. 82-137 (*Forms and Settings of Practice*).

¹³ Szczegółowo omówił to zagadnienie Artur Górak w pracy o administracji guberni lubelskiej, A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918). Studium administracyjne i propozograficzne*, Lublin-Radzyń Podlaski 2006, s. 127-130.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Kaliski (dalej: APŁ, RGK), sygn. 2424, *Ob učeřdenii pri Gubernskom Pravlenii Stroitel'nogo Otdelenija*, 1881-1905, korespondencja generała-gubernatora warszawskiego do gubernatora kaliskiego z 5 (17) stycznia 1881 roku, nr 163 w sprawie przeorganizowania zarządu sprawami budowlanymi i drogowymi przez administrację.

¹⁵ Cz. Ohryzko-Włodarska, *Akta do dziejów Kalisza w Archiwum Łódzkim*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, red., A. Gieysztor, t. 3, Poznań 1962, s. 397-439; J. Żywicki podaje za G. Smykiem, że wydział budowlany urzędu gubernialnego w Kaliszu utworzono w 1903 roku, chodzi jednak o stanowisko architekta miejskiego, por. J. Żywicki, *Urzędnicy, architekci...*, s. 45.

tora Nikołaja Nowosilcowa, od około 1904 roku¹⁶. Sprawy budowlane i infrastrukturalne dotyczące Kalisza jako stolicy guberni jak i prywatne podania o wydanie pozwolenia na budowę były przed 1904 rokiem przedmiotem procedury w obrębie referatu Budownictwa i Dróg w ramach Wydziału Administracyjnego. Tu też kierowano z magistratu wnioski o wydanie pozwolenia na budowę czy dokumentację projektowanych inwestycji, współdziałając z inżynierami-architektami gubernialnymi przy ich kosztorysowaniu czy procesie projektowym¹⁷. Obaj pracowali w gmachu urzędu gubernialnego – dawnym pałacu Komisji Województwa Kaliskiego, w biurach na parterze, od strony placu św. Józefa, gdzie przyjmowali też interesantów. Nie są jednak na tym etapie badań znane: dokładna lokalizacja ani wyposażenie ich miejsc pracy¹⁸. Niewątpliwie jednak, oprócz przyrządów technicznych, *Zbiorów Praw* dotyczących budownictwa i procedur administracyjnych, mieli oni na podorędziu przykłady kluczowych dla dziewiętnastowiecznych metod projektowania wydawnictw podręcznikowych, wzorników, literatury technicznej czy albumów architektonicznych¹⁹.

¹⁶ Zob. *Pamiętna Książka Kalisskiej Guberni za 1904 god*, Kalisz 1904, s. 51-52; *Pamiętna Książka Kalisskiej Guberni za 1907 god*, Kalisz 1907, s. 69. Jesienią 1906 roku dodatkowym technikiem-architektem w Wydziale był Aleksander Herman, który bardzo szybko został przez gubernatora skierowany do współpracy z magistratem jako architekt miejski. Od tej pory pracownikami Wydziału byli architekci: gubernialny i jego pomocnik. Niestety, w aktach APŁ, RGK, jako wyodrębniona seria Wydział Budowlany (zawierający 218 j. a.), przechowuje właściwie wyłącznie projekty z terenu Kalisza i guberni z lat 1913-1914 oraz destrukcyjne planów z lat 1908-1910 z obszaru miasta.

¹⁷ Cz. Ohryzko-Włodarska, *Akta do dziejów...* s. 397-439.

¹⁸ Zapewne biuro to znajdowało się w amfiladowym traktcie od strony placu, z własnym wejściem, z dostępem do korytarza dziedzińcowego i dalszych pomieszczeń administracji gubernialnej, być może w obecnej lokalizacji Galerii im. J. Tarasina. Posiadało niewątpliwie kreslarnię, archiwum i pokoje biurowe. Problem wyposażenia biur architektonicznych porusza w przypadku Lublina i guberni lubelskiej wstępnie J. Żywicki, *Urzednicy, architekci...*, s. 62-63; niewątpliwie znajdowała się tam też wybrana literatura branżowa, wzorniki czy publikacje albumowe. Porównawczo można odnieść się do spisu majątku po Hilarym Majewskim, architekcie miejskim Łodzi w latach 1872-1892, J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie*, s. 139-142, *Spis ksiązek stanowiących własność Hilarego Majewskiego*. Jak dotąd brak informacji, aby w Kaliszu prenumerowano jakiegokolwiek czasopismo techniczne poświęcone inżynierii i architekturze – taki jak ukazujące się w Warszawie wydawnictwo „Przegląd Techniczny” (od 1875) czy wcześniej „Inżynierję i Budownictwo”, „Architekt” (od 1900, w Krakowie; tamże „Czasopismo Techniczne” i in.); por. E. Polanowski, *Życie literackie Kalisza 1870-1907*, Warszawa 1987, s. 93-111. Choć szczegółowe badania – np. poszukiwania testamentów kaliskich architektów – mogłyby dopiero naświetlić to zagadnienie.

¹⁹ J. Lucan, *Composition, Non-Composition: Architecture and Theory in the Nineteenth and Twentieth Century*, Florence 2012; R. Johannes, red., *Entwerfen. Architekturausbildung in Europa von Vitruv bis Mitte des 20. Jhrs. Geschichte, Theorie, Praxis*, Hamburg 2009; A. Jacques *The programmes of the architectural section of the Ecole des Beaux Arts*, [w:] *Architecture and Design in Europe and America, 1750-2000*, red., A. Harrison-Moore, D. C. Rowe, Malden-Oxford-Carlton 2006, s. 284-290; E. I. Kiriczenko, red., *Gradoostroitel'stvo Rossii serediny XIX-nacala XX veka*, t. 1-3, *Goroda i novie typy poselenij*, Moskwa 2001-2003; W. G. Lisowskij, *Architekturnaja szkola akademii chodożestw*, Leningrad 1981; A. Drexler, red., *The Architecture of the Ecole des Beaux Arts*, London, Cambridge Mass., 1977; A. Rottermund, *Jean-Nicolas-Louis Durand a polska architektura I połowy XIX wieku*, Wrocław 1990. Analizy wykształcenia architektów i jego wpływu na praktykę projektową por. np. A. Zabłocka-Kos, *Sztuka, wiara, uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wrocław 1996; M. Omilanowska, *Architekt Stefan Szyller...* Liczna i bogata literatura w prasie, por. F. Kucharzewski, *Piśmiennictwo techniczne w Polsce, t. 1, Architektura. Inżynieria z miernictwem. Sprostowania i uzupełnienia*, Warszawa 1911. Przekrojowo i krótko na temat warsztatu, por. Szustakiewicz, *Podstawy warsztatu...* Zupełnie wstępnie w odniesieniu do Kalisza, por. o problemach techników kaliskich, m. in. o brakach dobrego papieru do rysunków, *Problemy techników kaliskich*, „Kaliszanin”, 1886, nr 16, s. 1.

Ponadto miasta miały możliwość zabiegania o utworzenie samodzielnego stanowiska inżyniera-architekta miejskiego. Wobec niewielkiej dynamiki ruchu budowlanego w okresie stagnacji gospodarczej, w Kaliszu taki etat utworzono dopiero w 1902 roku, w związku z boorem w okresie budowy linii kolejowej. Wobec nowych potrzeb miasta w zakresie infrastruktury i inwestycji komunalnych administracja gubernialna wydała zgodę na delegowanie przez MSW inżyniera, który mógłby odtąd współdziałać z lokalnymi władzami i w konsekwencji, na utworzenie stanowiska architekta miejskiego przy magistracie. Niestety, w prawnych i politycznych realiach Królestwa Polskiego tego czasu (poza Warszawą) brakowało administracyjnych i finansowych możliwości do rozbudowy etatów miejskiej administracji budowlanej czy technicznej, czego szczególnym przykładem skutków była Łódź²⁰. Kaliski architekt miejski urzędował w gmachu magistratu na Głównym Rynku, jednak podobnie jak w wypadku inżynierów gubernialnych, nie jest w tym momencie znane wyposażenie ani dokładna lokalizacja jego biura²¹.

Opierając się na badaniach praktyki administracji Królestwa Polskiego, w tym budowlanej, należy odnotować, że wysokie stanowisko w administracji państwowej dawało możliwości osiągnięcia korzyści nadetatowych przy procedurach zatwierdzania projektów, dostępu do informacji o przetargach czy rozliczeniach – szczególnie, że uposażenie urzędników budowlanych nie należało do wysokich²². Zdarzali się też architekci, którzy korzystali z atutów pozycji służbowej do wykreowania własnego wizerunku jako wybitnych projektantów czy fachowców. Przypisywali sobie nie swoje projekty, których realizację zatwierdzali czy jedynie korygowali. Często procederem okazywało się też podpisywanie cudzych rysunków projektowych zgłaszanych do zatwierdzenia i później uznawanie ich za własne, szczególnie, kiedy autorami były osoby nieposiadające uprawnień na terenie Cesarstwa Rosyjskiego²³. Zarówno w pracach administracji, jak i na rynku prywatnych biur architektonicznych – jak w przypadku znanego architekta warszawskiego Stefana Szyllera (1857-1933) – licznych nieraz współpracowników pracujących przy powstaniu projektów realizacyjnych nie ujawniano, starannie kreując

²⁰ Zob. J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie...*, s. 8-13.

²¹ APŁ, RGK, sygn. 3929, *Ob učeřdenii dolžnosti gorodskogo architekatora pri Magistrate goroda Kališa, 1903-1904*.

²² Po 1866-1867 roku uposażenie roczne inżyniera-architekta gubernialnego (poza Warszawą) wynosiło 675 rubli, jego pomocnika 600 rubli, obaj otrzymywali dodatek na delegacje służbowe – 200 rubli. Ponadto urzędnikom przysługiwały rozmaite dodatki lub nagrody, a dodatki specjalne urzędnikom-Rosjanom. Ponadto rozporządzenie z 1876 roku przyznawało prawo rocznej premii 4% od kosztorysowych wartości prac projektowych i kierowania czy nadzoru budowlanego. Dorabiano sobie też pracę w rozmaitych instytucjach czy spółkach kredytowych. Za: J. Żywicki, *Urzędnicy, architekci...*, s. 65-72. Trudna do zbadania dziś jest występująca w tych urzędach korupcja, choć jej skala, jak sugerował Jacek Strzałkowski, była o wiele większa, niż moglibyśmy dziś przypuszczać, por. J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie...*, s. 9 i n.; W. Koleżak, *Lichwa w budownictwie (Szkic z życia ekonomicznego Warszawy współczesnej)*, Warszawa 1896 (odbitka serii artykułów z „Niwy”, o wyraźnym antysemitycznym i tendencyjnym zabarwieniu); Z. Mąceński, *Życie towarzyskie i zawodowe architektów w Warszawie między 1906 a 1914 rokiem*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1993, z. 2, 197-199; tenże, *Wspomnienia o powstaniu pierwszej polskiej organizacji zawodowej architektów „Kolo Architektów”*, tamże s. 199. A. Chwalba, *Imperium korupcji: w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861-1917*, Kraków 2006.

²³ J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie...*, s. 7-24; K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali...*; J. Roguska, *Środowisko architektoniczne Warszawy...*; Omilanowska, *O wykształceniu i organizacji...* Na temat tych zjawisk oraz opracowywanego w początkach XX wieku kodeksu zawodu architekta oraz projektów organizacji środowiska kopalnią informacji są roczniki „Przeglądu Technicznego”, „Architekta” oraz „Wiadomości Budowlanych” z początku XX wieku. Por. też Barucki, red., *Fragmety stuletniej historii...*

obraz architekta jako wyłącznie samodzielnego twórcy projektów i „dzieł architektonicznych”, a więc artysty²⁴. W miastach o dużej dynamice ruchu budowlanego szybko okazywało się też, że urzędowa kadra techniczna ma problemy z wypełnianiem nazbyt szerokiego zakresu obowiązków prowadzenia i nadzoru budów. Wobec niechęci władz do zwiększenia liczby etatów skutkowało to, szczególnie w Warszawie czy Łodzi, patologiczną sytuacją: formalnym prowadzeniem kilkudziesięciu inwestycji w jednym czasie przez jedną osobę. Często w takich realiach nadzór autorski czy budowlany ze strony architektów-urzędników bywał fikcyjny, a ich działalność nie byłaby możliwa bez ścisłej współpracy z właścicielami firm budowlanych, technikami budowlanymi i innymi specjalistami, którzy odpowiadali za realizację budów, ale i czynili wraz z właścicielami zmiany w projektach²⁵. Chociaż na te zjawiska w Królestwie Polskim zwracało już uwagę wielu badaczy, tak nadal brakuje ich kompleksowego i krytycznego opracowania²⁶.

PROBLEM PRAWA BUDOWLANEGO²⁷

W przedmiocie prawodawstwa dotyczącego spraw budowlanych po reformach postyczniowych należy podkreślić, że w mocy pozostały *Przepisy Ogólne Policji*

²⁴ M. Omilanowska, *Architekt Stefan Szyller...*, s. 110, 112-120. Sam Szyller w początkach pracy w Warszawie zaprojektował kamienicę, tę jednakże wznosił Bronisław Muklanowicz, który potem występował w prasie jako autor projektu, por. s. 112.

²⁵ Zdarzało się też, że podpisywane przez nich jako rzekomych autorów projekty bywały dostarczane przez współpracowników, inwestorów lub na zlecenie. Koleżak, *Lichwa w budownictwie...* Według danych prasowych z 1912 roku, Aby zdobyć uprawnienia do prowadzenia robót budowlanych kandydat winien skończyć 6 klas szkoły realnej lub 7 klas gimnazjum filologicznego, posiadać 3-letnią praktykę u architekta posiadającego tytuł klasowy; jesienią każdego roku Instytut Inżynierów Cywilnych organizował egzaminy dla kandydatów, kosztem 15 rubli. Ich program obejmował część pisemną: matematykę niższą do logarytmów; geometrię, trygonometrię, chemię, fizykę, rysunek ręczny – narysowanie lekkiej ornamentacji gipsowej z cieniami w 4 godziny; projekt gmachu publicznego lub fabryki – oraz część ustną, obejmującą wiedzę z matematyki, chemii, zasad budowy fundamentów i sklepień, dachów, stylów architektonicznych, budowy mostów, mechaniki budowlanej, geodezji, kanalizacji, wodociągów i wentylacji. Por. „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 3, s. 66.

²⁶ Tej sytuacji starano się na różne sposoby zaradzić, zarówno ze strony różnych organów administracji, jak i w ruchu stowarzyszeniowym środowiska inżynierskiego. Należałoby tu jednak dokonać krytycznej analizy stworzonych na ten temat w ówczesnej prasie i publikacjach dyskursów w ich politycznych, etnicznych i in. wymiarach, por. antysemityzm w kampanii prasowej Władysława Koleżaka w „Niwie”, *Lichwa w budownictwie...*

²⁷ Cz. Krawczak, *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Poznań 1975 to nadal praca podstawowa w omawianym zakresie. Zob. też: G. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia z dziedziny budownictwa obowiązujące w Państwie Polskim*, Warszawa [1923]; A. Majdowski, *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1993, s. 103-107; ks. D. Lewandowski, *Stan prawny i organizacja budownictwa sakralnego w Królestwie Polskim*, „Studia Włocławskie” 2003, 6, s. 286-295. W przedmiocie budownictwa fabrycznego – F. Kramsztyk, red., *Prawo fabryczne obowiązujące i ubezpieczenie robotników. Przepisy dotyczące budownictwa fabrycznego z planem Warszawy. Przepisy o kotłach parowych i oświetleniu elektrycznym*, Warszawa 1897, s. 141-156. Szczegółowe i wnikliwe studium dotyczące prawa budowlanego i jego wpływu na architekturę mieszkaniową w Warszawie po 1870 przedstawiła Jadwiga Roguska, *Wpływ przepisów na kształtowanie zabudowy Warszawy w 2 połowie XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1980, t. 25, z. 3-4, s. 275-299; ostatnio także, w szerokim aspekcie porównawczym, A. Łupienko, *Kamienice czynszowe Warszawy 1864-1914*, Warszawa 2015, s. 122-130. Poruszane w tym rozdziale zagadnienia omawiam też częściowo w artykule *Królestwo Polskie i jego papierowe metropolie. Dwa plany regulacyjne miast z około 1900 roku: rekonesans badawczy*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2017, Nr 17, s. 164-232.

Budowniczej dla miast Królestwa Polskiego (1820) i w większości późniejsze rozporządzenia wydawane przez agendy Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych, aż do momentu ich rozwiązania. Warto przy tym podkreślić, że na podstawie uchwały Komitetu Urządzącego z roku 1870 Ustawę Budowlaną Cesarstwa Rosyjskiego (wydanie z 1857 roku) – jako zestawiony zbiór praw z różnych okresów – rozciągnięto jedynie na Warszawę²⁸. Mimo to w praktyce administracyjnej niektóre jej zapisy odnoszono i stosowano również do wszystkich 10 guberni Królestwa, a nierzadko powoływano się też na pojedyncze artykuły w samodzielnych ustawach budowlanych wielkich miast rosyjskich, jak Petersburg czy Moskwa. Powodem był dostrzegany przez architektów, inżynierów ale i administrację brak jasnego rozwiązania ustawowego, ale i nierzadko anachroniczność wielu przepisów polskich czy ogólnikowość zapisów rosyjskich. Sytuacja ta prowadziła do ogromnych kontrowersji, powodując odwołania i sprawy sądowe, a przede wszystkim interpelacje i interpretacje Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW i Senatu Rządzącego²⁹. Projektowano też wprowadzenie przepisów ustawy ogólnorosyjskiej do całego Królestwa, ale z powodu przeciągających się prac nad wielką reformą tego pierwszego zbioru praw nigdy tego nie dokonano³⁰. Za wykonywanie przepisów budowlanych odpowiadali gubernatorzy, ale funkcja kontrolno-nadzorcza została powierzona inżynierom powiatowym i gubernialnym oraz policji³¹. W literaturze podkreśla się, że brak kompleksowego rozwiązania kwestii prawodawstwa budowlanego w okresie postyczeniowym doprowadził do chaosu, szczególnie tam, gdzie interpretacja nadrzędności aktów prawnych czy też kolizje między regulacjami polskimi

²⁸ Było to trzecie zbiorcze wydanie przepisów budowlanych obowiązujących na terenie imperium. Kolejne nowelizacje różnych z tych aktów spowodowały, że w 1865 roku MSW przystąpiło do prac nad nowym projektem ustawy budowlanej Cesarstwa, jednak ukaz o samorządzie miejskim z roku 1870 przerwał te działania. Wówczas do kompetencji dum miejskich przeszła znaczna część zadań związanych z polityką budowlaną. Kolejne wersje ustawy powstały w roku 1881, 1884, 1892 i 1900. Poza tym pojawiały się wydania i komentarze nieoficjalne. Przed rewolucją lutową nie ukończono prac nad wielką reformą prawa budowlanego w Rosji. Kiričenko, red., *Gradostroitel'stvo Rossii serdeiny XIX-načala XX veka, t. 1, Obščaja charakteristika i teoretičeskie problemy*, Moskwa 2001.

²⁹ Uchwała z dnia 22 czerwca 1870, par. II, pkt. 2; jednakże zapis ten zakwestionowano w roku 1884 na szczeblu centralnym, podkreślając, że przepisy budowlane Królestwa Polskiego wydane przed 1870 rokiem są nadal w mocy, co wyjaśnił Senat Rządzący, stwierdzając również, że ustawa ogólna Cesarstwa nie ma zastosowania w Królestwie Polskim. Wątpliwości jednak nadal nie brakowało, a administracja, jak i sami projektanci, często powoływali się na przepisy obowiązujące w Cesarstwie. Por. J. Roguska, *Wpływ przepisów...*, s. 275-278. W Kaliszu w 1870 roku magistrat informował w prasie, że przepisy budowlane Cesarstwa zostały wprowadzone także do „guberni Nadwiślańskich”, podając jednak tylko jeden przepis szczegółowy, dotyczący przedstawiania wniosków o pozwolenia na przebudowę lub remont domów prywatnych, por. *Magistrat miasta Kalisza*, „Kaliszanin”, 1870, nr 16, s. 61.

³⁰ Por. np. APL, RGK 2424, warszawski generał-gubernator do gubernatorów Królestwa Polskiego, 18 (30) września 1884, nr 11053, W sprawie rozprzestrzenia na gubernie Królestwa Polskiego działającej w Imperium Ustawy Budowlanej. Tamże wyjaśnienia ws. obowiązującego porządku prawnego: ukaz z lipca 1867 wprowadził przekazanie kompetencji zlikwidowanych komisji KRSWiD w sprawach budownictwa i dróg na rzecz Wydziałów Budowlanych Rządów Gubernialnych. Nie dotyczył prawa budowlanego, nie zmieniono obowiązujących przepisów wydanych w Królestwie przed 1867.

³¹ Por. np. okólnik gubernatora M. Daragana w sprawie obowiązujących ogólnych przepisów budowlanych, rozesłany do Naczelników Powiatów, Naczelników Straży Ziemskiej i powiatowych architektów-inżynierów wobec napływających do urzędu gubernialnego skarg na niewłaściwe interpretacje przepisów, 19 kwietnia (1 maja) 1884, nr 1240, w: APL, RGK, sygn. 2412, *Narjad. K svedeniju i rukovodstvu. O častnyh postrojках*, 1873-1914, k. 11-12, rv.

a rosyjskimi były każdorazowo interpretowane przez Senat Rządzący w Petersburgu. Ponadto miasta Kraju Przywiślańskiego nie miały możliwości sporządzania własnych aktów prawa miejscowego w przedmiocie budownictwa i polityki przestrzennej, jak to się działo w ośrodkach niemieckich czy metropoliach rosyjskich. Najczęściej jak dotąd dyskutowanym w historiografii przykładem jest wyjątkowa sytuacja Warszawy oraz projekty reform, szczególnie wobec poczucia nienadążania prawa budowlanego w Cesarstwie Rosyjskim za wyzwaniem przyspieszającej urbanizacji. Świadomość tego złożonego problemu gospodarki miejskiej miały magistraty, środowisko architektoniczno-inżynierskie i niektórzy politycy w Królestwie Polskim i samym Cesarstwie, ale ostatecznie do żadnej gruntownej reformy nie doszło³².

Gdy mowa o budowlanych regulacjach prawnych w miastach 10 „nadwiślańskich guberni” warto przypomnieć najważniejsze: obowiązek uzyskania pozwolenia na budowę/przebudowę domu/obiektu prywatnego, z przedłożeniem projektu magistratowi, który kierował go po wstępnym rozpatrzeniu formalnym do urzędu gubernialnego. Tam też znormalizowane plany (złożone z planików sytuacyjnych, rysunków fasad, przekrojów, rzutów w jednolitej skali – zwymiarowanych i opisanych, z załączoną dokumentacją wniosku o pozwolenie na budowę)³³ były sprawdzane i opiniowane pod względem technicznym oraz prawnym przez architektów-inżynierów oraz różne agendy, w zależności od charakteru i wartości projektu (np. przez inspekcje fabryczne w przypadku fabryk), a następnie korygowane i zatwierdzane bądź odsyłane³⁴. Prawo zobowiązywało do budowy

³² Por. np. J. Polak, *Wykład higieny miast z uwzględnieniem stanu zdrowotnego i potrzeb miast polskich*, Warszawa 1908; Kiričenko, red., *Gradoostroitel'stvo Rossii...* W zupełnie innej sytuacji znajdowały się miasta rosyjskie, które mogły sporządzać własne akty prawa miejscowego w przedmiocie prawa budowlanego, a dумы miejskie posiadały o wiele szerszy zakres kompetencji niż magistraty w Królestwie, nawet po ograniczeniu ich samodzielności w 1892 roku. Z kolei prawodawstwo niemieckie, by wspomnieć tylko *Fluchtliniengesetz* z 1875 roku, dawało szerokie kompetencje do tworzenia aktów prawa miejscowego przez władze municypalne, zakaz budowy domów przy ulicach nieurządzonych, nakaz budowania wyłącznie w liniach regulacyjnych, możliwość prowadzenia własnej polityki rozwoju urbanistycznego przez władze miejskie. B. Ladd, *Urban Planning and Civil Order in Germany, 1860-1914*, Cambridge, Mass. 1990; R. Baumeister, *Stadterweiterungen in technischer, baupolizeilicher, und wirtschaftlicher beziehung*, Berlin 1879. Por. też K. W. Kumaniecki, *Zarys austriackiego prawa budowlanego*, Kraków 1914. O sytuacji Warszawy por. S. Muthesius, *Warsaw's Poniatowski Viaduct. The World's First Elevated Urban Expressway*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 2013, t. 72, nr 2, s. 205-220; B. Arciszewska, M. Górzyński, *Urban Narratives in the Age of Revolutions. Early 20th Century Ideas to Modernize Warsaw*, „Artium Quaestiones” 2015, t. 26, s. 101-147.

³³ Zob. *Rozporządzenie, dotyczące porządku składania planów sytuacyjnych przy planach architektonicznych na mieszkalne budynki* z dnia 8 (20) maja 1856 roku, za: G. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 28-29. Administracja gubernialna wydawała specjalne instrukcje, dotyczące sposobu przygotowania dokumentacji architektonicznej w postępowaniu administracyjnym, zob. F. Kramsztyk, red., *Prawo fabryczne...*, s. 141-156; III. *Przepisy, dotyczące sporządzania i zatwierdzania projektów budowlanych i architektonicznych w Warszawie*, „Polski kalendarz techniczny”, Warszawa 1911, s. 23-25. W Kaliszu samodzielny Wydział Budowlany Urzędu Gubernialnego działał dopiero od 1913 roku, ale już wcześniej Wydział Administracyjny najprawdopodobniej wprowadził jednolite zasady dotyczące planów budowlanych, uszczegóławiające format, sposób zwymiarowania, skalę, zakres informacji zawartych w rysunkach projektowych: plany sytuacyjne, elewacje, przekroje, rzuty, oznaczenia zmian/przebudów/wyburzeń fragmentów obiektów. Zagadnienie to w przypadku Kalisza wymaga jednak dokładniejszego przebadania, zob. np. plany zawarte w jednostce APL, RGK, sygn. 2510.

³⁴ A. Okolski, *Wykład prawa...*, s. 237. *Przepisy w przedmiocie wydawania pozwoleń na wnoszenie budowli prywatnych tudzież zatwierdzania planów i elewacyj w osiedlach miejskich, na które nie została rozciągnięta ustawa o samorządzie miejskim* (Załącznik do art. 185 Ustawy Budowlanej b. cesarstwa rosyjskiego wyd. 1900 r.), za: G. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 68-69.

w miastach zasadniczo domów murowanych i przestrzegania wymogów ogniotrwałości i ochrony przeciwpożarowej (np. przepisów definiujących minimalne wymiary podwórzy czy materiały stosowane we wnętrzach, parametry ogniotrwałości klatek schodowych itp.³⁵). Zabudowa miała być murowana z ogniotrwałych materiałów, pierzejowa, kalenicowa w przypadku kamienic, do których stosowały się też przepisy w przedmiocie ochrony prawa własności (skutkujące ślepyimi ścianami skrzydeł bocznych stojących w liniach granicznych posesji, dodatkowo wzmacnianych ścianami ogniowymi), o oficynach poprzecznych z półszczytowymi dachami, skierowanymi do wnętrza działki. Regulacje z 1820 roku nakazywały też „pofarbowanie” tynkowanych elewacji w „kolorze przyjemnym”, tj., „kamiennym, żółtawym, bladezielenkowatym itp.”³⁶. Późniejsze przepisy nakazywały projektowanie „kształtnych fasad” budynków publicznych (1853), a prawo dawało architektom-urzędnikom możliwość korygowania także strony estetycznej projektów³⁷. Przebudowy i projekty nowych obiektów użyteczności publicznej, w tym plany kościołów i świątyń czy domów modlitwy, musiały posiadać o wiele bardziej szczegółową dokumentację techniczną i kosztorysy. Opiniował i korygował je najpierw architekt gubernialny, a następnie kontrolował i zatwierdzał Komitet Techniczno-Budowlany MSW, działający kolegiąlnie, nierzadko przy niezależnym zatwierdzeniu finansowym przedsięwzięcia ze środków rządowych przez Komitet Ministrów lub samego cara³⁸.

³⁵ *Przepisanie warunków odbudowania zgorzałych i stawiania nowych domów po miastach, oraz innych środków do zachowania należytego bezpieczeństwa od ognia*, 24 czerwca (6 lipca) 1858, dopuszczające odbudowę domów jako drewnianych, ale przy spełnieniu warunków szczególnych; ponadto w tym dokumencie regulowano szerokości ulic głównych i bocznych dla miast odbudowywanych po pożarze i tych – „gdzie tego zachodzić będzie potrzeba i gdzie miejscowe położenie na to pozwoli” oraz wykonywanie sieni przelotowych lub bram przejazdowych w kamienicach o minimalnej szerokości 1,82 metra, ustalono też podwórza domów o wymiarach minimalnych 9,14 metra boku kwadratu, ze wskazaniem, że „starać się należy o większe”. Część przepisów KRSWiD nie była wykonywana lub nie było możliwości ich wykonania; np. w tym samym rozporządzeniu znalazło się zalecenie, aby właściciele domów zakładali przedogródki celem „oczyszczenia powietrza i zapobieganiu szerzenia się pożarów”, za G. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 22-23. Jak zwraca uwagę Szymkiewicz, wiele z tych przepisów miało na celu wyeliminowanie z budownictwa materiałów łatwopalnych, dotyczyło m. in. metalowych poręczy balkonów i tarasów zamiast drewnianych czy też kominów i przewodów kominowych, G. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 27. Por. szczegółowo K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

³⁶ G. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 17-20. Por. też. *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych*, cz. 1, *Gospodarstwo miejskie*, t. 2, Warszawa 1866.

³⁷ G. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 27.

³⁸ Cz. Krawczak, *Prawo budowlane...*, G. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia...* Por. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI)*, 6, 1900, t. 12, *Ustawy gosudarstvennogo blagoustrojstva. Stroitel'nyj ustav*, Sankt Petersburg 1900, por. uzupełniające się w tym względzie art. 40 i art. 161. Budowle przeznaczone do użytku publicznego można budować po utrzymaniu zatwierdzenia projektów przez urzędy gubernialne (wydziały budowlane lub administracyjne). Te ostatnie zaś na mocy decyzji gubernatora mogły skierować projekty szczególnie skomplikowane technicznie, wymagające znacznych nakładów finansowych lub przeznaczone dla użytku szerszej publiczności do oceny i zatwierdzenia w centrali MSW, od którego zależało wówczas dalsze procedowanie sprawy – poprzez Komitet Techniczno-Budowlany lub konsultacje z innymi instytucjami, np. Akademiami Sztuk Pięknych. Za budowle publiczne wedle interpretacji Senatu Rządzącego i rozporządzeń MSW uważano kościoły, teatry, budowle dla przedstawień i widowisk publicznych, cyrki, sale publiczne, szpitale, szkoły, przytulki, łaźnie, hale targowe, biblioteki, domy ludowe, główne mosty itd. – podają

W zakresie polityki przestrzennej należy jedynie wstępnie zaznaczyć, że obowiązywały zarówno przepisy z 1820 roku – nakładające na administrację wymóg posiadania planów regulacyjnych miast – oraz Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 1854 roku w sprawie trybu kolegiального sporządzania projektów na bazie pomiarów miast oraz dostosowania planów regulacji do nadesłanego z Cesarstwa wzorca urbanistycznego. Kluczowe znaczenie miała też specjalna instrukcja Komitetu Techniczno-Budowlanego dla administracji gubernialnej w całym imperium (1868). Dokument ten precyzował formy i zasady sporządzania całościowych planów pomiarowych miast oraz naniesionych na nie projektów regulacyjnych przebudowy i rozbudowy o nowe dzielnice (obowiązkowych dla wszystkich miast w Cesarstwie Rosyjskim) wraz z przykładowymi rysunkami. Został rozesłany administracji gubernialnej pod koniec lat sześćdziesiątych, a ostatecznie zatwierdzony w roku 1870. Obowiązywał do rewolucji 1917 roku³⁹. Aby sporządzane w Królestwie Polskim plany regulacyjne stały się aktami prawa miejscowego, musiały uzyskać zatwierdzenie administracji gubernialnej, Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW i samego cara. Choć w okresie postyczońskim sporządzano ich nad Wisłą bardzo dużo z myślą o rozwoju miast, tak tylko niektóre z planów przeszły pełną drogę administracyjną lub choć w części zostały zrealizowane. Dlaczego tak się stało? Na to pytanie starałem się odpowiedzieć, analizując przykłady Warszawy, Kalisza i Częstochowy⁴⁰.

INŻYNIEROWIE-ARCHITEKCI GUBERNIALNI, POWIATOWI I MIEJSCY PRACUJĄCY W KALISZU W LATACH 1867-1914

Po utworzeniu nowej guberni kaliskiej pierwszym inżynierem-architektem gubernialnym został dotychczasowy architekt powiatowy Jan Janiszewski (1818-1876), który pracował na tym stanowisku do lata 1868 roku. Jego następcą był Lew Semenov (1810-po 1869), w czerwcu 1868 roku przydzielony przez MSW do pracy w Kaliszu, absolwent Wojenno-Budowlanej Szkoły Dróg Łączności. Po jego przejściu na emeryturę już w 1869 roku posadę objął Mikołaj Chersoński, pracujący w Kaliszu przez kolejnych

wedle komentarza Gustawa Szymkiewicza, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 60-61. O komitecie por fond 1293 w zbiorach Rossijskij gosudarstwiennyj istoriczeskij archiw (RGIA) <http://www.fgurgia.ru/type/rubricator#!page:1/:382206322/-p:1/o:115864269/p:1/o:33730786/p:2/o:27603705/p:1> [dostęp: 27.05.2017] oraz tom V. N. Niekrasov red., *MVD Rossii: ènciklopedià*, Moskwa 2002, s. 502.

³⁹ K. Dumała, *Rosyjski urzędowy wzorzec urbanistyczny z 1870 roku w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1992, t. 40, nr 3, s. 383-397; tenże, *Przemiany przestrzenne miast...*, s. 87-132; Kiričenko, red., *Gradostroitel'stvo Rossii...*; M. Wiraszka, *Rozwój przestrzeny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2008, s. 27-132.

⁴⁰ M. Górzyński, *Papierowa metropolia? Projekty regulacyjne dla Warszawy na przełomie XIX-XX wieku: rekonesans badawczy*, [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” dziewiętnastym wieku*, red., A. Zabłocka-Kos, A. Łupienko, Warszawa 2019, s. 333-381; *Królestwo Polskie i jego papierowe metropolie...*, s. 164-232. Zob. też artykuły w tomie M. Getka-Kenig, A. Łupienko, red., *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Społeczne i kulturowe aspekty funkcjonowania architektury na ziemiach polskich lat 1815-1914*, Warszawa 2017, szczególnie Emilii Kiecko, *O kilku problemach u początków nowoczesnej „budowy miast” na ziemiach polskich*, s. 29-55 i Aleksandra Łupienki, *Wkład ruchu higienicznego w polską myśl urbanistyczną (1850-1914)*, 57-70; M. Górzyński, B. Arciszewska, *Urban narratives...*; M. Górzyński, *Urban Planning and Municipal Governance in a Period of Rapid Change: A Frontier Town in Russian Poland at the Turn of the Twentieth Century*, “Journal of the Society of Architectural Historians” 2017, nr 3, s. 303-326.

pięć lat⁴¹. Po jego dymisji z powodu pogarszającego się stanu zdrowia, wyczerpania pracą i przejścia na emeryturę w 1874 roku konieczne stało się znalezienie nowego specjalisty, tym bardziej, że lokalne władze stały przed zadaniem budowy monumentalnej cerkwi prawosławnej w centrum Kalisza. W 1875 roku na to stanowisko mianowano absolwenta petersburskiej Szkoły Budowlanej (od roku 1882 noszącej nazwę Instytutu Inżynierów Cywilnych, dalej IIC) z roku 1868, inżyniera cywilnego w zakresie budownictwa, Józefa Chrzanowskiego (1844-1915)⁴². Można sądzić, że został on polecony administracji gubernialnej lub ekspertom Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW przez swojego dotychczasowego pracodawcę, wpływowego w Petersburgu księcia Sergieja Gagarina (1832-1890). Funkcję głównego inżyniera guberni Chrzanowski pełnił najdłużej ze wszystkich urzędników-architektów w omawianym okresie, bo aż do przełomu 1903 i 1904 roku, kiedy to odszedł na emeryturę. Chrzanowski wypracował sobie w Kaliszu silną pozycję, monopolizując rynek prestiżowych zleceń publicznych w mieście i otrzymując wiele zleceń od duchowieństwa katolickiego na budowy nowych kościołów w całej guberni. Ponadto w latach 1902-1903 przejściowo pracował dla magistratu kaliskiego jako architekt-inżynier, a następnie zajął się praktyką prywatną, pozostając aktywnym do około 1910 roku.

Następcą Chrzanowskiego był Sergiej Pinajew (1870-po 1911), wykształcony na tej samej uczelni (dyplom 1896) i przybyły do Kalisza jesienią 1903 roku z Wilna⁴³. W mieście nad Prosną pozostał do 1911 roku, jednak przez cały czas poszukiwał możliwości przejścia na analogiczne stanowisko w wewnętrznych guberniach imperium, gdyż warunki finansowe pracy w Kaliszu nie spełniały jego oczekiwań⁴⁴. Jednak także wobec wywołanego przez Pinajewa konfliktu z władzami miasta i wicegubernatorem wokół sprawy planu regulacji Kalisza w granicach z 1906 roku prawdopodobnie nie czuł się on komfortowo w biurze przy Placu św. Józefa. Latem 1911 roku odszedł na podobne stanowisko do Grodna. Wobec wakatu od końca września 1911 do połowy grudnia 1912 roku obowiązki architekta-inżyniera gubernialnego pełnił dotychczasowy zastępca, Melchior Nestorowicz (1880-1939)⁴⁵. Sprawa znalezienia dla guberni kaliskiej nowego głównego inżyniera-architekta stała się w 1911-1912 roku przedmiotem korespondencji między władzami lokalnymi, administracją generała-gubernatora Giorgija Skałona (1847-1914) a Komitetem Techniczno-Budowlanym MSW i samym Mikołajem II. Przewodniczący Komitetu po wstępnej analizie kandydatów: inżyniera Basznowa z Syberii i rekomendowanego przez gubernatora Nowosilcowa Nestorowicza, absolwenta Instytutu Politechnicznego w Warszawie (1904) – podkreślał, że „tak długotrwałe nieobsadzanie stanowiska Kaliskiego Gubernialnego Inżyniera uważam za bardzo niewygodne dla sprawy, tym bardziej, że część budowlana nie

⁴¹ Zob. APŁ, KGK, sygn. 91, *Delo Kališkogo Pravoslavnogo Popečatel'stva o postrojke pravoslavnoj cerkvi v gorode Kališe*, 1870-1875; APŁ, RGK, sygn. 523, *O naznačenii na dolžnost' Kališkogo gubernskogo architektora tituljarnogo sovetnika Chrzanovskogo*, 1875-1911, k. 2.

⁴² APŁ, RGK, sygn. 523, *O naznačenii na dolžnost' Kališkogo gubernskogo architektora tituljarnogo sovetnika Chrzanovskogo*, 1875-1911.

⁴³ APŁ, RGK, sygn. 1497, *O službe graždanskogo inženera Sergeja Leonidoviča Pinaeva*, 1903-1911.

⁴⁴ Tamże, k. 27-28. Pinajew otrzymywał pensję roczną w wysokości 675 rubli oraz 101 rubli 25 kopiejek dodatku za służbę w „Nadwiślańskim Kraju”. Jednakże pensje w guberniach Cesarstwa były wyższe, a możliwości kariery Pinajew oceniał jako lepsze niż w Kaliszu, zob. pismo gubernatora Nowosilcowa do gubernatora kurskiego Glichena z kwietnia 1911, nr 3239 tamże.

⁴⁵ APŁ, RGK, sygn. 1600, *O službe Mel'chiora Mel'chioroviča Nestoroviča*, 1905-1913.

znajduje się w guberni na odpowiednim poziomie⁴⁶. Była to krytyka zaniedbań w administracji i nadzorze budowlanym, jakich prawdopodobnie dopuścił się w mieście i guberni Pinajew, ale i postępowania gubernatora kaliskiego, który chętnie zatrudniał na dodatkowych stanowiskach architektów i inżynierów, powierzając im obowiązki bez mianowania. Ponadto niejednokrotnie łączono przy jednym etacie funkcje inżyniera dla kilku powiatów, co prowadziło do ich przeciążenia pracą. Powodowało to opóźnienia w załatwianiu spraw i niedostateczny nadzór budowlany, szczególnie wobec niskich zarobków i konieczności wykonywania obowiązków w rozległych obszarowo powiatach. Również w stolicy guberni administracja budowlana nie mogła na początku XX wieku pochwalić się zbyt wieloma sukcesami. Jej niewydolność dała się zauważyć szczególnie po 1908 roku, gdy w realiach rosnącego ruchu budowlanego w Kaliszu i guberni miejscowe służby budowlane pozostawały niedoinwestowane i niedorozwinięte kadrowo. Wiele zatwierdzonych projektów domów prywatnych powstawało wedle zupełnie innych planów, trwał też pat kompetencyjny między magistratem a władzami guberni w sprawie planu zagospodarowania miasta, w którym sporą winę ponosił Pinajew⁴⁷. Ostatecznie we wrześniu 1912 roku obowiązki szefa kaliskiej administracji budowlanej powierzono dotychczasowemu architektowi warszawskiej Pragi Felicjanowi Staniszewskiemu (1872-po 1917), wykształconemu w Instytucie Inżynierów Cywilnych w Petersburgu (dyplom z 1898 roku)⁴⁸. Staniszewski miał w swoim życiorysie kilkanaście lat pracy w administracji budowlanej Królestwa Polskiego i dłuższe niż Nestorowicz doświadczenie zawodowe, jednak i on nie otrzymał oficjalnego mianowania od Nowosilcowa. Po krytyce na najwyższym szczeblu kaliskie władze gubernialne uporządkowały częściowo zarząd sprawami budownictwa i infrastruktury: w 1913 roku zatwierdzono wreszcie administracyjnie samodzielny Wydział Budowlany jako jednostkę administracji gubernialnej, kierowany przez Staniszewskiego i Nestorowicza, zapewne zatrudniający także architektów czy kreślarzy. Zagadnienie to czeka jednakże na dokładniejsze przebadanie.

Z kolei funkcję pomocników gubernialnych architektów-inżynierów pełnili kolejno: Iwan Szanser (1820-po 1885) w latach 1867-1885⁴⁹, a po jego przejściu na emeryturę architekt Eugeniusz Oraczewski (1854-po 1900), absolwent petersburskiej Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych z 1882 roku. Po jego zwolnieniu z pracy wskutek długotrwałej choroby w roku 1892 stanowisko to objął dotychczasowy inżynier powiatu konińskiego Władysław Stachlewski (1860-po 1910), absolwent IIC z roku 1885. Stachlewski pozostał pomocnikiem Chrzanowskiego do końca jego urzędowania, a także współpracował z Pinajewem do kwietnia 1910 roku, kiedy wyjechał z Kalisza, obejmując posadę inżyniera powiatu sieradzkiego. W gmachu przy placu św. Józefa zastąpił go wówczas wspomniany już Melchior Nestorowicz (1880-1939), inżynier komunikacyjny i architekt, dotąd pracujący jako inżynier powiatów konińskiego i kolskiego.

Natomiast na stanowisku inżyniera-architekta powiatu kaliskiego pracowali: Aleksander Siwers (w latach 1866-1869?)⁵⁰, od 1869 do 1892 roku Jan Zdziennicki

⁴⁶ APL, RGK, sygn. 1600, *O służbie Mel'chiora Mel'chioroviča Nestoroviča*, 1905-1913, pismo przewodniczącego KTB MSW z grudnia 1911 do cara, nr 1798.

⁴⁷ Por. np. zarzuty względem architektów-urzędników, opisane i skomentowane w magazynie „Wiadomości Budowlane”, 1912, nr 1, s. 15 i nr 2, s. 41 (*Różne*).

⁴⁸ APL, RGK, sygn. 2097, *O służbie Kališskiego gubernskiego inżenera-architeksta Staniševskogo*, 1912-1917.

⁴⁹ APL, RGK, sygn. 141, *O służbie pomošćnika gubernskiego architekta Ivana Šancera*, 1867-1888.

⁵⁰ APL, RGK, sygn. 60, *O naznačenii Kališskiego uezdnogo inżenera architekta Aleksadnra Siversa*, 1867-1871.

(1822-1892)⁵¹, który do zawodu dochodził jeszcze poprzez praktykę w administracji za czasów istnienia KRSWiD. Od 1848 roku Zdziennicki posiadał urzędowy tytuł budowniczego klasy II, mając możliwość pełnienia funkcji inżyniera obwodowego (powiatowego) i/lub prowadzenia wolnej praktyki na obszarze województwa (guberni)⁵². W mieście nad Prosną przepracował kolejne, ostatnie 23 lata życia, wykonując m.in. projekty restauracji i budowy nowych kościołów rzymskokatolickich, a także uczestnicząc w kilku projektach w stolicy guberni. Po jego śmierci obowiązki objął na krótko przybyły do Kalisza w 1891 roku z Tomska absolwent IIC z roku 1884, Józef Szrajer (1860-1922)⁵³, zatrudniony jako technik dodatkowy przy administracji gubernialnej⁵⁴. Jednak już w marcu 1892 roku mianowano na to stanowisko innego wychowanka IIC (dyplom 1886), Leona Sułockiego (1858 lub 1860-1899 lub 1900)⁵⁵. Gdy 1896 roku Sułocki objął urząd architekta powiatowego w Słupcy, dotąd zajmowany przez Szrajera, tego ostatniego przeniesiono do Wielunia. I jednocześnie zatrudniono go w Kaliszu, gdzie wykonywał obowiązki architekta powiatowego do 1902 roku. Dopiero wówczas otrzymał wreszcie oficjalne mianowanie i przeniósł się do stolicy guberni na stałe. Na tym stanowisku Szrajer przepracował do 1914 roku.

W początkach 1902 roku, wobec znaczącego wzrostu ruchu budowlanego przy magistracie utworzono oddzielne stanowisko inżyniera-architekta do spraw ogólnych – jego obowiązki obejmowały nadzór nad infrastrukturą, opiniowanie projektów architektonicznych oraz urbanistycznych czy projektowanie i kosztorysowanie inwestycji technicznych i budowlanych miasta. Jak wspominałem, na krótko powierzono je ustępującemu z biura w gmachu przy placu św. Józefa Chrzanowskiemu. Po jego ostatecznym przejściu na emeryturę w 1904 roku architektem Kalisza został Szrajer, łącząc nowe obowiązki z pracą dla powiatu kaliskiego⁵⁶. Jego następcą i jednocześnie najdłużej pracującym architektem miejskim był Aleksander Herman (1880-po 1929)⁵⁷, absolwent kierowanego przez Mikołaja Tołwińskiego (1857-1924) Wydziału Budowlano-Inżynierskiego Instytutu Politechnicznego im. Mikołaja II w Warszawie, założonego w 1898 roku. Herman przybył do Kalisza w roku 1906, od razu po studiach podejmując pracę w administracji budowlanej MSW. W latach 1906-1910 pełnił obowiązki architekta-inżyniera miejskiego jako nadzwyczajny technik oddelegowany przez MSW na zlecenie gubernatora Nowosilcowa. Ostatecznie nominację na to stanowisko otrzymał dopiero pod koniec 1910 roku, pracując dla władz miasta do wybuchu wojny.

Ponadto kolejno Oraczewski, Zdziennicki, Sułowski, Stachlewski oraz Herman byli

⁵¹ APŁ, RGK, sygn. 97, *O służbie Ivana Zdzennickiego, 1841-1892.*

⁵² Na podstawie postanowienia namiestnika z 12 listopada 1816: *Ustanowienie Komisjiów Examinacyjnych*, J. Żywicki, *Urzednicy, architekci...* s. 34-35. Urzednicy służb budowlanych byli odtąd dzieleni na 3 klasy. Najniższa I – konduktorzy przy budowniczych; II – inżynierowie obwodowi, budowniczowie, wolno praktykujący na obszarze województwa (guberni); III – budowniczowie i inżynierowie wojewódzcy oraz wolno praktykujący na obszarze całego Królestwa Polskiego bez ograniczeń.

⁵³ Za pomoc w ustaleniu daty śmierci tego architekta – i podzielenie się ze mną wynikami swojej kwerendy – dziękuję bardzo Henryce Karolewskiej z Książnicy Pedagogicznej im. A. Parczewskiego w Kaliszu.

⁵⁴ APŁ, RGK, sygn. 967, *O służbie graždansk[ogo] inżenera ks. [Josifa Šracera], 1892-1913.*

⁵⁵ APŁ, RGK, sygn. 791, *O służbie Leona Sułockiego, 1886-1900.*

⁵⁶ APŁ, RGK, sygn. 3929, *Ob učreždenii dolžnosti gorodskogo architekora pri Magistrate goroda Kališa, 1903-1904.*

⁵⁷ APŁ, RGK, sygn. 1640b, *O służbie Aleksandra Germana, 1906-1917.*

budowniczymi-rzeczoznawcami Towarzystwa Kredytowego Miasta Kalisza, powstałego w 1886 roku⁵⁸. Podstawowym źródłem, dotyczącym ich pracy w Kaliszu są akta archiwalne administracji, w której byli zatrudnieni i lokalna prasa. Dość sporadycznie zdarzało się, żeby zabierali głos publicznie – jak Chrzanowski, Szrajer czy Nestorowicz – w sprawach miasta czy konkretnych realizacji. Nie są też na tym etapie badań znane spuścizny rodzinne, a w przyszłości na pewno uda się dotrzeć do dokumentów notarialnych, takich jak zapisy testamentowe itd. Charakterystyczne, że kaliscy urzędnicy budownictwa z drugiej połowy stulecia legitymowali się przeważnie wykształceniem dwóch największych i najbardziej prestiżowych petersburskich uczelni architektonicznych: głównie Instytutu Inżynierów Cywilnych i sporadycznie Akademii Sztuk Pięknych. Po 1900 roku dołączają do nich także absolwenci Wydziału Inżynieryjno-Budowlanego Instytutu Politechnicznego im. Mikołaja II w Warszawie, choć uczelnia ta nie dawała tak wysokich uprawnień jak szkoły petersburskie⁵⁹. Natomiast w przypadku starszego pokolenia inżynierów pracujących dla administracji w Kaliszu bezpośrednio po reformie 1866/1867 roku, przeważającą drogą w dojściu do zawodu była praktyka w urzędach budowlanych lub infrastrukturalnych władz warszawskich, aplikacja i zdanie egzaminów państwowych – jak w wypadku Semenowa czy Zdziennickiego. Ich drogi kariery mogą stanowić przykład losów architektów-urzędników o doświadczeniu zdobytym w ramach aplikacji w służbach budowlanych i legitymujących się zdaniem egzaminów państwowych technicznej służby cywilnej (z uprawnieniami do pracy w administracji lub na wolnym rynku wedle I-II-III klasy, o czym wspominał powyżej), ale niemających dyplomu uczelni wyższej. W drugiej połowie stulecia ten model profesji był stopniowo wypierany przez obowiązek posiadania wyższego wykształcenia technicznego lub akademickiego jako warunku pracy w administracji państwowej w Cesarstwie Rosyjskim. Charakterystyczne również, że drogi kariery większości z omawianych tu projektantów łączyły się z działalnością w wielu dzielnicach Królestwa lub w odległych guberniach Cesarstwa, gdzie zresztą wielu polskich inżynierów i architektów rozwinęło spektakularne kariery, osiągając nieraz dużo większe zarobki niż ich odpowiednicy działający w administracji budowlanej urzędów gubernialnych, powiatowych czy miejskich⁶⁰.

⁵⁸ A. Parczewski, *Rys historyczny Towarzystwa Kredytowego miasta Kalisza. Wydanie jubileuszowe (1886-1911 r.)*, opracował i rzutem oka na przeszłość Kalisza poprzedził Alfons Parczewski, Kalisz 1911, s. 115; *Sprawozdania Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego Miasta Kalisza*, roczniki 1886-1900, dostępne w Miejskiej Bibliotece Publicznej im. A. Asnyka w Kaliszu.

⁵⁹ Zob. T. Barucki, et al., red., *Fragmety stuletniej historii 1899-1999. Ludzie, fakty, wydarzenia. W stulecie organizacji warszawskich architektów*, Warszawa 2001.

⁶⁰ O karierach w Cesarstwie por. M. Omilanowska, *Działalność polskich architektów w Cesarstwie Rosyjskim w XIX i początku XX w.*, w: taż, *Budowanie na obcej...*, s. 17-55 oraz inne teksty zebrane w tym tomie. O dylematach inteligencji technicznej i jej roli por. J. Jedlicki, *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobraźni XIX wieku*, Warszawa 1988. Ostatnio w wersji popularnonaukowej zob. M. Stokłosa, A. Wójcik, *Polacy świata. Polscy architekci na świecie*, Warszawa 2020. O zarobkach por. J. Żywicki, *Urzednicy, architekci...*, s. 65-72. Jak wspomniałem wcześniej, architekt-inżynier gubernialny po 1867 roku zarabiał 650 rubli rocznie, z 200 rublowym dodatkiem delegacyjnym i premią roczną (4% od kosztorysowej wartości prac lub projektów, przy których pracował), jego pomocnik 600 rubli. Z kolei architekci-inżynierowie powiatowi otrzymywali 450 rubli pensji. W początkach XX wieku kaliski architekt-inżynier gubernialny zarabiał 675 rubli, a jego odpowiednik w magistracie nieco więcej, bo 750 rubli, z dodatkami na podróże służbowe. Pensje architektów-urzędników należały do średnich (500-800 rubli) w administracji, choć można je było znacząco powiększyć dzięki 4% premiom od wartości prowadzonych inwestycji. Trudno natomiast zarobki te zestawić

ŚRODOWISKO ARCHITEKTONICZNO-BUDOWLANE OKRESU

Gdyby opierać się wyłącznie na źródłach i wydawnictwach urzędowych, należałoby stwierdzić, że w omawianym okresie kaliskie środowisko ludzi architektury składało się z wąskiej grupy osób pracujących w administracji. Jednakże powszechnym zjawiskiem było wówczas dochodzenie do zawodu wolnopracującego budowniczego także poprzez wykształcenie średnie i/lub praktykę w firmach budowlanych czy na budowach. Wiele projektów w danych ośrodkach tworzyli czy realizowali majstrowie, właściciele firm budowlanych i przedsiębiorcy, nierzadko pracujący także jako projektanci. Jednym z lepiej znanych przykładów takiej kariery w Królestwie Polskim był przypadek sprowadzonego z Wrocławia przez przemysłowców łódzkich Otto Gehliga (1849-1917), którego wielkie przedsiębiorstwo budowlano-projektowe działało w Łodzi (1880-1910)⁶¹. Z drugiej strony, w Kaliszu ostatnich dekad XIX wieku, mieście o niewielkim ruchu budowlanym, architekci urzędowi mieli uprzywilejowaną pozycję. W porównaniu do zasobów archiwalnych dotyczących projektantów wolno praktykujących – zachowało się również zdecydowanie więcej źródeł pisanych dotyczących ich działalności. Nie powinno to jednakże skutkować mylnym wrażeniem, że na obszarze miasta i guberni byli wyłącznymi specjalistami w swoim fachu⁶².

Urzędowy spis jednodniowy ludności stałej i niestałej, przeprowadzony w Kaliszu w roku 1882 z inicjatywy administracji gubernialnej, wykazał obecność w mieście 3 „budowniczych” – osób legitymujących się nawet nie tyle cenzusem wykształcenia wyższego, ale właśnie pracy w państwowej administracji budowlanej; wymieniono jednocześnie 2 „techników prywatnych”⁶³. Wedle danych prasowych, w 1882 roku nowy kościół rzymskokatolicki w Kraszewicach w powiecie wieluńskim został zaprojektowany przez „technika kaliskiego” Narcyza Piskorskiego, który także prowadził jego

---

z wynagrodzeniami architektów działających na wolnym rynku, gdyż temat ten w Królestwie Polskim, o ile mi wiadomo, czeka dopiero na przebadania. Dla porównania – roczne uposażenie prezydenta miasta Kalisza to wówczas już 2200 rubli, nie licząc dodatków i mieszkania służbowego. Z kolei pensja gubernatora oscylowała wokół 5000 rubli, generała-gubernatora warszawskiego – ok. 50000 rubli rocznie. Przykładowe wydatki na przełomie XIX-XX wieku w Kaliszu: wynajem roczny mieszkania w wyższym standardzie, 4-5 pokojowego: 400-700 rubli; dwupokojowego 150-200 rubli; kawalerki 50-100 rubli; przykładowe ceny żywności ok. 1880 – funt (409 g) chleba – 4 kop.; wołowiny 13 kop.; masła 34 kop.; wieprzowiny 12 kop.; obiad z 4 dań w restauracji – 40 kop.; kufel piwa – 5 kop.; buty męskie – 3-5 rubli; bilet kolejowy z Kalisza do Warszawy – 7 rubli; do teatru droższe miejsca – 1 rubel; numer „Kaliszanina” – 6 kop. Podaję za: E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979, s. 83-90.

⁶¹ J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie...*, s. 60-62; K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali...*, s. 59-62.

⁶² Do ostrożnej postawy w tym względzie skłania lektura cytowanych tu wielokrotnie prac Jacka Strzałkowskiego i Krzysztofa Stefańskiego o Łodzi (słynny casus pomyłek historyków sztuki wokół osoby architekta miejskiego Hilarego Majewskiego).

⁶³ J. Raciborski, *Monografia Kalisza*. Kalisz 1912, s. 188-190. Na marginesie warto dodać, że oddzielnie spisywano też geometrów, takich jak absolwent kaliskiego Korpusu Kadetów Ottomar Wolle – prowadzących prace pomiarowe gruntów, ale i zdjęcia kartograficzne miast. Zajmowali się oni również przygotowaniem oficjalnych planów regulacji urbanistycznej w porozumieniu z architektami i przedstawicielami władz. Szczegółowe badania winny również objąć środowisko pracujących w Kaliszu i w jego regionie ogrodników i planistów ogrodów przełomu XIX-XX wieku, w tym kaliskich ogrodników miejskich, takich jak: Karol Gross, Karol Nestrypke czy Andrzej Cieślarski. Ponadto w tej dziedzinie władze miasta korzystały z usług planistów warszawskich (Edmund Jankowski, Franciszek Szanior) przy kluczowych dla parku miejskiego decyzjach i programach odnowy.

budowę (1882-1885)⁶⁴. Jednakże – wedle oficjalnego wydawnictwa jubileuszowego IIC z 1893 roku – to architekt gubernialny Chrzanowski był twórcą tegoż projektu⁶⁵. Można sądzić, że jedynie go zatwierdzał i/lub korygował przed wysłaniem do Petersburga⁶⁶, a następnie przypisał sobie autorstwo. Do wniosku o istnieniu także i w Kaliszu takiego proceduru, znanego z Łodzi czy Warszawy, skłania analiza innego przypadku – nowego kościoła rzymskokatolickiego we wsi Dobrzec Wielki, położonej w sąsiedztwie Kalisza. Projekt sporządzony przez inżyniera powiatowego Zdziennickiego w 1875 roku rozwinął siedem lat później Chrzanowski, ze znaczącym wzbogaceniem kompozycji i detalu ceglanych fasad. W 1883 roku Komitet Techniczno-Budowlany MSW przeprowadził kolejną korektę, tym razem wytykając niedoskonałości konstrukcyjne. Budowę w latach 1883-1886 nadzorował Chrzanowski wedle zatwierdzonego projektu, którego autorstwo przypisał wyłącznie sobie w spisie przesłanym do redaktorów jubileuszowego wydawnictwa IIC (1893)⁶⁷. Podobne wątpliwości, wynikające z prawdopodobnej współpracy obu architektów i przypisania sobie przez Chrzanowskiego wyłącznego autorstwa, dotyczą też kościoła w Chełmcach.

Proceder „zawłaszczania” powstających przy udziale wielu osób projektów architektonicznych przez wpływowego urzędnika państwowego – inżyniera gubernialnego – miał niewątpliwie znaczenie dla budowania własnej, dominującej pozycji Chrzanowskiego w strukturze lokalnej administracji jako głównego i utalentowanego architekta miasta i regionu. Z kolei inna sytuacja miała miejsce przy budowie kościoła w Grodźcu w okolicach Konina, którego projekt sporządził Chrzanowski, a budowę w latach 1893-1901 prowadził Julian Świnecki, nazwany w „Gazecie Kaliskiej” „architektem kaliskim”⁶⁸. Zagadką w miejscowym środowisku pozostaje postać kaliszana Władysława Ehma (1824-1884), meteorologa, naukowca-amatora i mieszczanina. W 1874 roku notowana jest jego obecność na Wystawie Płodów Rolniczych i Gospodarskich w Warszawie, gdzie prezentował różne rodzaje cegieł produkowanych w cegielni na kaliskim Tyńcu, współprowadzonej z Konradem Bilczyńskim⁶⁹. W 1879 roku Ehm wziął udział w konkursie na projekt realizacyjny ratusza kaliskiego, otrzymując drugą nagrodę i uznanie ekspertów Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW, pomimo że najprawdopodobniej nie miał formalnego wykształcenia technicznego.

Warto przypomnieć, że kaliszaniem był także architekt Franciszek Tournelle (1818-1880)⁷⁰, absolwent tutejszego Korpusu Kadetów i kursów budowlanych przy

⁶⁴ *Budowa kościołów*, „Kaliszanin”, 1885, nr 74, s. 1; *Korespondencja „Kaliszanina”*. *Kraszewice w wieluniem*, „Kaliszanin”, 1885, nr 99, s. 2; *Kościół w Kraszewicach*, „Gazeta Kaliska”, 1896, nr 10, s. 3.

⁶⁵ G. Baranovskij, *Jubilejnyj sbornik...*, s. 366.

⁶⁶ M. Omilanowska, *Spis rysunków architektonicznych z Akt Komitetu Techniczno-Budowlanego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Śt. Petersburgu. Królestwo Polskie*, Warszawa 2003, s. 27, poz. 111, Kraszewice.

⁶⁷ Tamże, s. 16, poz. 45, *Dobrzec Wielki*, gdzie podano rok 1875 jako datę powstania projektu. Por. *Poświęcenie kościoła*, „Kaliszanin”, 1886, nr 93, s. 1-2, *Poświęcenie*, „Gazeta Kaliska”, 1893, nr 57, s. 1-2 (dotyczy wyposażenia wnętrza); G. Baranovskij, *Jubilejnyj sbornik...*, s. 366.

⁶⁸ *Kościół*, „Gazeta Kaliska”, 1893, nr 43, s. 2.

⁶⁹ (Wiek), *Fabryka cegieł wapiennych*, „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza” 1873, nr 47, s. 373-374; *Wystawa płodów rolnych i gospodarskich w Warszawie*, „Nadwiślanin. Tygodnik Handlowy, Przemysłowy i Ekonomiczny” (Dodatek do Nru 199 Gazety Toruńskiej), 1874, nr 34, s. 2.

⁷⁰ S. Łoza, *Architekci i budowniczowie...*, s. 313. J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie...*, s. 126; K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź...*, s. 169-170.

KRSWiD, praktykant u Henryka Marconiego. W latach 1859-1878 był budowniczym guberni warszawskiej, zaprojektował i/lub zbudował szereg obiektów w Warszawie, Łodzi, Włocławku. W Kaliszu stworzył między innymi projekt nowej wieży kościoła św. Mikołaja (1874), budowanej w latach 1874-1878 pod nadzorem Chrzanowskiego. Lokalny rynek był jednak zbyt skromny, aby w Kaliszu działali gościnnie architekci z innych miast czy też projektanci stołeczni, tacy jak Stefan Szyller czy Józef Pius Dziekoński (1844-1927), znani z pozyskiwania wielu zleceń w różnych częściach kraju. Miasto, zdominowane przez lokalnych architektów-urzędników i przeżywające stagnację rozwojową, nie stanowiło do początków XX wieku atrakcyjnego miejsca pracy dla architektów z innych ośrodków. Brak informacji, aby przed 1900 rokiem powstały lub działały nad Prosną bura projektowe lub firmy, zatrudniające kilku architektów i współpracowników. Z najbardziej obciążonymi zadaniami urzędnikami, takimi jak Chrzanowski, przy wybranych projektach współdziałali inni z architektów administracji państwowej, a także niewątpliwie kreślarze czy kooperanci, zatrudniani też przez warsztaty murarskie lub firmy budowlane.

Otwarty i realizacyjny konkurs architektoniczny zorganizowano w omawianym okresie tylko raz z inicjatywy magistratu – przedmiotem był wspomniany już projekt ratusza (1879-1880). Mimo deklarowanego w prasie zainteresowania osób z różnych części kraju i zagranicy wpłynęły tylko trzy propozycje. W atmosferze skandalu główną nagrodę otrzymał Chrzanowski. Polemiki w prasie kaliskiej i ogólnokrajowej ujawniały zarzuty korupcyjne względem organizatora, a całość uznano w środowisku fachowym za źle zorganizowaną, m.in. ze zbyt krótkim czasem na przygotowanie prac⁷¹. Prawdopodobnie z tego powodu władze miasta nie inicjowały już później podobnych przedsięwzięć, a administracja gubernialna powierzała projekty finansowane ze środków rządowych przeważnie architektom-urzędnikom. Jedynie w przypadku wariantów lokalizacji i kompozycji reprezentacyjnego gmachu cerkwi prawosławnej, dyskutowanych w latach siedemdziesiątych, polegano na nadsyłanych z Petersburga projektach urzędowych, przygotowanych przez twórców petersburskich⁷². Rysunki zrealizowanego ostatecznie soboru kaliskiego podpisał akademik architektury Wasilij Szaube (1834-1905), a projekt ikonostasu dostarczył Iwan Bogomołow (1841-1886)⁷³. Nadzorem nad budową zajmował się Chrzanowski. Podobna sytuacja miała miejsce pod koniec lat dziewięćdziesiątych, w przypadku kompleksu budynków państwowego składu napojów alkoholowych, którego projekt najprawdopodobniej nadesłano do Kalisza z administracji centralnej. Budowę kierował Stachlewski, a prowadziła ją firma Krol i Goldbert. Brak też jak dotąd źródłowo potwierdzonych informacji lub poszlak, aby stwierdzić, czy i kiedy w mieście realizowano projekty architektów zagranicznych.

Charakter miejscowego środowiska ludzi budownictwa zmienił się znacząco od przełomu XIX i XX wieku. Wraz z krótkotrwałym ożywieniem gospodarczym i decyzją o budowie kolei warszawsko-kaliskiej, a następnie jej otwarciem i stopnio-

⁷¹ Sprawę konkursu omawiam szczegółowo w pracy monograficznej o ratuszu, por. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny ratusz...*, s. 63-72.

⁷² *Prawila dla Ustrojstwa Cerkownych Zdanij w Privislinskom Kraje*, 1877, nr 5; P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999; także P. Paszkiewicz, D. Konstantynów, red., *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772-1915)*, Warszawa 1994.

⁷³ M. Omilanowska, *Spis rysunków...*, s. 22, poz. 82-84.

wym rozwojem miasta do Kalisza przybyli zupełnie nowi gracze z młodszego pokolenia architektów. Obsadzili oni zarówno stanowiska urzędowych architektów, jak i tworzyli prywatne biura projektowe oraz nowoczesne spółki budowlane, kompleksowo obsługujące zróżnicowany skalą i charakterem zleceń ruch budowlany uprzemysławiającego się ośrodka. Już w 1900 roku w prasie pojawiła się informacja o zawiązaniu się w Kaliszu biura technicznego, które miało prowadzić budowę domów, fabryk, przebudowę, prace instalatorskie i techniczne, oferując klientom kompleksową obsługę inwestycji, z projektami włącznie⁷⁴. *Novum* na miejscowym rynku to wówczas także spółki architektoniczno-budowlane, zakładane przez młodych architektów i inżynierów, nierzadko z zagranicznymi dyplomami. W Kaliszu od 1909 roku działała spółka partnerska Zenona Chrzanowskiego⁷⁵, Marcina Heymana i Janusza Dzierżawskiego „Biuro Architektoniczno-Budowlane”. Jednak już w 1910 roku wystąpił z niej Chrzanowski, odtąd wolno praktykujący w Warszawie i Piasecznie⁷⁶. Firma oferowała projekty, prowadzenie prac budowlanych, technicznych i instalatorskich, w tym polecała konstrukcje żelbetonowe, nowoczesne posadzki i aranżację oraz dekorację wnętrz wszystkich typów. Usługi projektowe w projekcie wielobranżowym łączono tutaj z organizacją procesu budowy i wykończenia obiektów różnego typu aż do momentu ich technicznego odbioru. Spółki oferowały kompletną organizację procesu projektowego oraz budowlanego, zatrudniając własnych podwykonawców czy pośrednicząc w relacjach inwestora z innymi firmami wielobranżowymi. W odpowiedzi na postępujące skomplikowanie techniczne budynków i ich instalacji – zatrudniano w nich architektów, inżynierów-konstruktorów, specjalistów od wodociągów, elektryczności czy kanalizacji; poszukiwano nowych form organizacji pracy, biura czy kontaktów z klientami⁷⁷. Choć temat ten pozostaje nieprzebadany, to na bazie wstępnego przeglądu prasy można stwierdzić, że w latach 1910-1914 – wobec ożywienia na lokalnym rynku budowlanym – działało w Kaliszu jeszcze kilka takich spółek, między innymi „Biuro Architektoniczno-Budowlane Ludwik Zieliński” (Aleja Józefiny 21) czy też założone w 1911 roku „Biuro Techniczno-Budowlane Technik” prowadzone przez inżynierów Leona Szczepańskiego, Murzynowskiego i Piestrzyńskiego, oferujące usługi projektowe, kosztorysowanie, prowadzenie budowy, instalacje wodociągowe i kanalizacyjne (Mariańska 6 w 1912 roku). Prawdopodobnie w 1914 roku zawiązała się spółka „Biuro Architektoniczno-Budowlane” (Wrocławska 48) wykształconego w Poznaniu i Darmsztacie Witolda Wardęskiego (1888-1974) i Kornela Zieleńskiego (czynny ok. 1910-1920, daty życia nieznane), architektów młodego pokolenia⁷⁸. Oprócz kompleksowego podejścia do coraz bardziej skomplikowanych zagadnień budowlanych, projektowych i technicznych spółki oferowały nowy model obsługi rynku budowlanego, zajmując się łączeniem różnych branż i podwykonawców w imieniu zleceniodawcy. Pracujący w nich architekci, wykształceni w Królestwie Polskim, Niemczech czy Rosji, oferowali też swoim klientom

⁷⁴ *Biuro techniczne*, „Gazeta Kaliska”, 1900, nr 84, s. 1. Niestety, w ogłoszeniu nie podano personaliów inicjatorów przedsięwzięcia, nie wiadomo też, czy spółka rzeczywiście zaczęła działalność.

⁷⁵ Mimo zbieżności nazwisk nie był on spokrewniony z architektem gubernialnym Józefem Chrzanowskim.

⁷⁶ Zob. ogłoszenie o rekrutacji na stanowisko młodego technika lub architekta w tym biurze, „Wiadomości Budowlane”, 1912, nr 8, s. 164.

⁷⁷ J. Roguska, *Środowisko architektoniczne Warszawy...*, s. 225.

⁷⁸ Zob. np. *Projekt na wille*, „Gazeta Kaliska”, 1914, nr 103, s. 2; *Krajowa wystawa koni*, nr 138, s. 2.

zupełnie nowe rozwiązania stylistyczne, wprowadzając do Kalisza formy modernistyczne, szczególnie z kręgu niemieckiej „architektury reformy”⁷⁹.

Oprócz tej formy organizacji działalności zawodowej prowadzono też oczywiście praktyki prywatne. W 1911 w kaliskich kalendarzach informacyjnych jako inżynierów lub techników zajmujących się budownictwem wymieniano jeszcze Józefa Chrzanowskiego jako architekta wolno praktykującego („Inżynier cywilny, radca stanu J. Chrzanowski w Kaliszu”), Włodzimierza Oboleńskiego (zamieszkałego na Tyńcu), Feliksa Rabeka, Stanisława Trepkowskiego, Marcina Heymana, Leona Szczepańskiego i Stanisława (?) Murzynowskiego⁸⁰. W *Kalendarzu Kaliskim...* na rok 1914 w tym składzie zabrakło już Chrzanowskiego, Murzynowskiego oraz Trepkowskiego⁸¹. W przypadku tej pierwszej osoby można prawdopodobnie mówić o zaprzestaniu działalności z powodu podeszłego wieku lub śmierci, a w przypadku dwóch kolejnych – o czasowej zmianie profilu świadczonych usług, gdyż budowniczowie ci byli aktywni w mieście około lat 1912-1914 i w latach międzywojennych. Oprócz wymienionych należy niewątpliwie uwzględniać i inne postacie, nie zawsze przybywające do Kalisza na dłużej albo dopiero rozpoczynające swoją działalność na rynku budowlanym. Tak zapewne było w przypadku technika Adama Czyżewskiego, w 1914 roku obecnego już w mieście, ale rozwijającego karierę samodzielnego projektanta dopiero w latach powojennych.

ŚRODOWISKO WYKONAWCÓW ORAZ ZAPLECZE MATERIAŁOWE ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA – INFORMACJE OGÓLNE

Pośród murarzy i cieśli Kalisza przez całe dziewiętnaste stulecie wyróżniała się niewątpliwie rodzina Jaenschów (Jenszów), prowadząca własną firmę budowlaną. Wywodzący się z krajów niemieckich ród najprawdopodobniej przybył do miasta na przełomie osiemnastego i dziewiętnastego wieku. Jego pierwszym przedstawicielem w branży budowlanej⁸² był zapewne Maurycy Jaensch (zm. 1822)⁸³, którego syn Gottlieb wznosił willę generała Józefa Zajączka w Opatówku w początkach wieku⁸⁴. Kolejny z rodu, Edward (1828-1889) był starszym zgromadzenia murarzy i cieśli

⁷⁹ S. Hofer, *Reformarchitektur 1900-1918. Deutsche Baukünstler auf der Suche nach dem nationalen Stil*, Fellbach 2005; G. Piccinato, *Städtebau in Deutschland 1871-1914. Genese einer wissenschaftlichen Disziplin*, Braunschweig 1983.

⁸⁰ *Kalendarz Kaliski Handlowo-Informacyjno-Literacki na rok przestępny 1912*, Kalisz 1911, s. 132-133.

⁸¹ *Kalendarz Kaliski na rok zwyczajny 1914*, Kalisz 1913, s. 134.

⁸² Wedle danych zestawionych przez Jana Jeleńskiego na bazie sprawozdań magistratu, w roku 1874, w Kaliszu było 30 cechów rzemieślniczych, 305 majstrów, 632 czeladników, 317 uczniów. W tym: zakładów rzemieślniczych prowadzonych przez brukarzy 2, malarzy 1, murarzy 3, pozłotników i sztukatorów 3, lakierników 8, stolarzy 13, ślusarzy 6, tapicerów 1. J. Jeleński, *Kalisz i jego okolica*, Kalisz 1875, s. 51. Wedle spisu jednodniowego ludności miasta z listopada 1882 roku, w Kaliszu było: 3 budowniczych, 34 blacharzy, 4 brukarzy i kamieniarzy, 6 geometrów, 26 malarzy pokojowych, 33 murarzy, 8 pozłotników, 84 ślusarzy, 100 stolarzy, 13 szklarzy, 2 techników prywatnych, 11 tapicerów [wszyscy – wyłącznie mężczyźni], nie licząc wyrobników obojga płci. J. Raciborski, *Monografia Kalisza...*, s. 188-190.

⁸³ Informacje za: A. Tabaka, M. Błachowicz, *Budowniczowie z Chmielnika – ród Jenszów*, „Życie Kalisza” 2010, nr 20, s. 33.

⁸⁴ Zob. J. Śmiałowski, K. Woźniak, *Aktywność inwestycyjna generała Józefa Zajączka w Opatówku w latach 1807-1826*, „Rocznik Kaliski” 2007, t. 33, s. 49-82.

w Kaliszu. Świadczył usługi budowlane na rynku prywatnym, m. in. budując kamienie i pomniki nagrobne. Syn Edwarda Włodzimierz (1860-1900) początkowo kontynuował rodziny biznes, mieszczący się na Chmielniku⁸⁵. W 1889 roku zajmował się rozbiórką wspomnianej rezydencji w Opatówku, na której miejscu miała ponoć powstać „willa obliczona na gości kaliskich”⁸⁶. Wobec stagnacji na rynku budowlanym w rodzinnym mieście, przed 1893 rokiem wyjechał do szybko rozwijającego się Sosnowca, gdzie otworzył cieszące się wzięciem „Biuro Budowlane”. Tam też zmarł⁸⁷. W Kaliszu usługi murarskie oferowali także (potwierdzone w latach 90. i na początku XX wieku) Andrzej Tarchalski czy Antoni Czarnecki oraz Andrzej Frantzke⁸⁸. Jak już wspomniałem, dopiero pod koniec lat dziewięćdziesiątych, na fali ożywienia gospodarczego i „gorączki kolejowej” zaczęły pojawiać się wielobranżowe przedsiębiorstwa budowlane. W 1902 roku w „Gazecie Kaliskiej” reklamował się skład drewna „J. Unikowski”. Pod tą nazwą działało przedsiębiorstwo przyjmujące zlecenia na wznoszenie domów i fabryk „od najskromniejszych do najwykwintniejszych”, zatrudniające technika, murarzy i innych specjalistów. Unikowski realizował niektóre z miejskich inwestycji⁸⁹. W omawianym okresie cegiel dostarczała, obok wspomnianej cegielni Bliczyńskiego i Ehma na Tyńcu (lata 70.), także m.in. cegielnia parowa Hipolita Młodeckiego (istniejąca na pewno w roku 1887)⁹⁰. Wielu kupców kaliskich, jak Maurycy Peretz, handlowało też cementem portlandzkim⁹¹. Wraz z ożywieniem gospodarczym w dobie kolejowej inwestowano w nowe cegielnie, które wyrosły wokół miasta, na terenie gmin wiejskich – w Majkowie (1902), Zagorzynku (1908), Tyńcu (1911) czy Piwonicach (1911)⁹². Na przełomie XIX i XX wieku murarze pracujący w Kaliszu mieszkali głównie na przedmieściach, poza granicami miasta, a tylko niektórzy bogatsi majstrowie, jak Tarchalscy, mieli nieruchomości w mieście⁹³.

⁸⁵ Przy ulicy Garncarskiej, gdzie dwie sąsiednie posesje należały do rodziny. Jedną z nich nabył Włodzimierz Jenz w 1899 roku. Po śmierci tegoż właścicielką była jego żona Helena, zmarła w 1914 roku, po której dziedziczyły dzieci. Por. A. Tabaka, M. Błachowicz, *Budowniczość z Chmielnika...*

⁸⁶ *Rozpoczęto*, „Kaliszanin”, 1889, nr 97, s. 2.

⁸⁷ *Nagły zgon*, „Rozwój”, 1900, nr 67, s. 4; A. Urgacz-Szczęśna, *Jak Włodzimierz Jenz budował Sosnowiec*, „Klub Zagłębiowski”, online, <http://klubzaglebiowski.pl/?p=421> [dostęp: 9.05.2017].

⁸⁸ Antoni Czarnecki wraz z Andrzejem Frantzke prowadził roboty budowlane przy kościele w Chełmcach w latach osiemdziesiątych, por. *Poświęcenie kościoła w Chełmcach*, „Kaliszanin”, 1885, nr 71, s. 1-2.

⁸⁹ W 1887 roku zakład ten mieścił się przy ulicy Szewskiej. Por. *Ruch budowlany*, „Kaliszanin”, 1887, nr 2, s. 2.

⁹⁰ Tamże. Jarosław Dolat (J. Dolat, G. Schlender, *Fabryki Kalisza i okolic 1815-1989*, Kalisz 2016, s. 30), podaje, że cegielnia ta powstała w 1897 roku, kiedy Młodecki nabył 20 hektarów gruntów na przedmieściu Czaszki, mowa jednak prawdopodobnie o rozbudowie przedsiębiorstwa.

⁹¹ „Główny skład cementu” ulica Piekarska w domu W-go Blocha, Moritz Peretz, ogłoszenie dodatek do nr 52 „Kaliszanina” z roku 1870.

⁹² J. Dolat, *Przemysł w Kaliszu w dwudziestoleciu międzywojennym XX wieku*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Kazimierza Badziaka, Wydział Filozoficzno-Historyczny Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 52.

⁹³ „Do cechu murarskiego należy przeszło dwieście osób. Prawie wszyscy mieszkają na przedmieściach Kalisza, należących do parafii Dobrzec. Z parafii św. Mikołaja jest tylko dziesięciu. Pod względem moralnym przedstawiają oni nader smutny obraz. Większa ich część oddaje się pijaństwu. Latem pracują i dobrze zarabiają, w zimie siedzą w domu beczynnie; mając wolny czas i pieniądze, hulają nie dbając ani o żonę, ani o dzieci, ani o przyszłość swoją. Żony ich przychodzą często ze skargami na mężów, że wracają do domu pijani i dopuszczają się różnych awantur, że poniewierają

W branży rzemiosł budowlanych działał szereg firm: wyrobem lamp, fontann i blacharstwem zajmował się zakład Andrzeja Frantzke, blacharstwem i sprzedażą oraz wyrobem przedmiotów metalowych Salomon Czarnożył. Swoje usługi oferowało wiele zakładów rzemieślniczych, jak pokazuje przykład rodziny Kulisiewiczów⁹⁴, twórców licznych małych form metaloplastyki architektonicznej. Podobne prace wykonywali też pod koniec stulecia Alfred Milke i K. Wegner. W 1874 czynna był „fabryka pozłotnicza” Kolabińskiego i Waligóry, pracująca prawdopodobnie głównie we wnętrzach kościelnych⁹⁵. Izrael Roth sprzedawał masy sztukatorskie, farby i lakiery, miał też w latach 90. zakład rzeźbiarski, wykonujący również rzeźbę figuralną⁹⁶. W tej branży działali też Alfred Fibiger z wytwórnią wyrobów z granitu, marmuru, piaskowca i cementu (od 1884)⁹⁷, Karol Ginter z „Fabryką wyrobów rzeźbiarsko-kamieniarskich” (od 1887⁹⁸), A. Kunsch i inni, obsługujący zlecenia w zakresie małej architektury i rzeźby nagrobnej, ale i wyposażenia wnętrz, czy też prowadzenie robót budowlanych, zarówno w mieście, jak i guberni⁹⁹. Dostawą marmurów, piaskowców i alabastrów zajmował się Jakub Fingerhut. Jedną z najbardziej renomowanych firm było założone w 1863 roku przedsiębiorstwo Floriana Harnysza, początkowo oferujące usługi introligatorskie i pozłotnicze. Po zmianie profilu działalności w 1886 roku Harnysz stworzył prężną firmę budowlano-rzeźbiarsko-modelarską, oferującą wystroje wnętrz kościelnych (np. nastawy ołtarzowe), a szczególnie elementy architektoniczne i dekoracje stiukowe oraz usługi w zakresie aranżacji i wykończenia wnętrz¹⁰⁰. Początkowo zakład działał przy placu św. Józefa, następnie

żony i dają zgorzenie dzieciom.”; Sobczyński J., *[Kronika kościelna Kalisza]*, t. 1, 1901-1905, rkps w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, w opracowaniu i przygotowaniu do druku przez KTPN pod red. K. Walczaka, s. 18. Dom Tarchalskich znajdował się na Ogrodach, o czym można wyczytać w reklamach prasowych zakładu oraz firmy Floriana Harnysza z 1902 roku, zamieszczanych w „Gazecie Kaliskiej”. (zob. A. Walczak-Niewiadomska, *Jan Sobczyński (1861-1942). Kronikarz Kalisza*, Kalisz 2012, s. 68-72)

⁹⁴ Walenty Kulisiewicz zajmował się kowalstwem artystycznym, był autorem m. in. balustrad metalowych reprezentacyjnej klatki schodowej gmachu Kaliskiego Towarzystwa Muzycznego przy ulicy Parkowej. Por. A. Tabaka, M. Błachowicz, *Sygnowana przestrzeń*, „Życie Kalisza” 2008, nr 7, s. 46.

⁹⁵ J. Jeleński, *Kalisz i jego okolica...*, s. 53.

⁹⁶ Grupa, „Gazeta Kaliska”, 1892, nr 26, s. 2. Mowa o grupie rzeźbiarskiej Sławy, Historii i Poezji dla pałacu hrabiów Kreutzów w Kościelcu, wykonanej w zakładzie „tutejszego rzeźbiarza i sztukatora p. Rotha” w Kaliszu. O pałacu w Kościelcu por. M. Górzyński, *Album historyczny pałacu w Kościelcu k. Koła*, Kościelec 2018.

⁹⁷ Jarosław Dolat (*Fabryki Kalisza i okolic...*, s. 30) datuje moment założenia firmy Fibigera na rok 1884, zakład ten działał do 1914. Inaczej (1907) umiejscawiają w czasie jego początki A. Tabaka i M. Błachowicz, por. tychże, *Biznes w marmurze i granicie*, „Życie Kalisza” 2009, nr 42, s. 33. Data „1884” pojawiała się jednak na oficjalnym papierze firmowym, por. reprodukcję w pracy Dolata, s. 230.

⁹⁸ W 1891 – pod firmą „Z. Walicki i W. Ginter”, następnie jako „Bracia Ginter”. A. Tabaka, M. Błachowicz, *Biznes w marmurze i granicie...*; branża ta rozwinęła się po 1900 roku. Prawdopodobnie to Karol Ginter po 1902 roku sprowadził do Kalisza utalentowanego rzeźbiarza Pawła Krzyżanowskiego (1878-1950); por. A. Tabaka, M. Błachowicz, *Nowy Kaliszanie...*, s. 218-219. Zamawiano też rzeźbę nagrobną po niemieckiej stronie granicy, w Ostrowie czy Wrocławiu.

⁹⁹ *Zakład kamieniarski*, „Kaliszanin” 1891, nr 32, reklama [chodzi o zakład Walickiego i Gintera], Adres Wrocławskie Przedmieście 516. Firma braci Ginter w 1896 roku prowadziła prace przy projektowanych ołtarzach „gotyckich” w kościele w Kraszewicach, z włoskiego i tyrolskiego marmuru, wykonano jednak tylko ołtarz główny, por. *Kościół w Kraszewicach*, „Gazeta Kaliska”, 1896, nr 10, s. 3. Miały kosztować 7 tysięcy rubli.

¹⁰⁰ Także zapis nazwiska jako Florian Harnisz. „Kaliszanin”, 1874, nr 27, s. 108-109. W 1875 zatrudnił jedynie 4 robotników i koncentrował się na pracach introligatorsko-pozłotniczych. *Nowa pracownia*,

zapewne w domu własnym przy placu św. Mikołaja, na rogu z Szewską. W 1902 roku zapraszano już klientów do w nowej dzielnicy miasta, na Ogrody, gdzie Harnysz prowadził biznes w domu majstra budowlanego Andrzeja Tarchalskiego i jego żony Ludwika Tarchalskiej. Zakład ten pracował przy największych projektach inwestycyjnych okresu, w tym przy budowie ratusza i teatru, zatrudniając na zlecenia projektantów i modelarzy m.in. z Warszawy (Jan Wojtasik)¹⁰¹. Harnysz pośredniczył też w zamawianiu wyrobów zagranicznych, jak w wypadku stacji Drogi Krzyżowej dla kościoła św. Mikołaja, sprowadzonych z Düsseldorfu w 1901 roku¹⁰². Projektowaniem i wykonywaniem nastaw ołtarzowych i wyposażenia wnętrz kościelnych parał się też warsztat Józefa Kowalskiego (istniejący na przełomie lat 80.-90.)¹⁰³. Sprowadzaniem i sprzedażą luksusowych materiałów budowlanych na rynek prywatny oraz małymi formami rzeźbiarskimi zajmował się też w ramach swojego wielobranżowego przedsiębiorstwa księgarsko-wydawniczo-hurtowego (założonego w 1878 roku) Bronisław Szczepankiewicz (1843-1922), który prowadził również agenturę Towarzystwa Ubezpieczeń „Rosja” czy sprzedaż marmurów kieleckich i wyrobów marmurowych (agentura Towarzystwa Kopalń Marmurów Kieleckich)¹⁰⁴. Przykładowo w 1891 roku promował on w witrynie swojej firmy „konsole snycerskie”, wykonane przez uczennicę Wojciecha Gersona i Andrzeja Pruszyńskiego, nieznaną niestety z imienia Gajkiewiczową¹⁰⁵. Przedsiębiorstwo Szczepankiewicza jest dobrym przykładem instytucji organizującej sieć kontaktów dla nowoczesnego rozpowszechniania wiedzy, w tym importu literatury fachowej z różnych dziedzin budownictwa. Choć niestety nie mamy informacji o tym, by w Kaliszu prenumeroowano jakiegokolwiek pisma architektoniczno-budowlane¹⁰⁶.

W pierwszej dekadzie ubiegłego stulecia, wraz z rozwojem miasta, poszerzeniu uległa oferta istniejących przedsiębiorstw, a także, wraz z postępującą specjalizacją

„Kaliszanin”, 1886, nr 88, s. 2, nie wiadomo jednak, ile lat trwała przerwa w działalności. W notatce napisano, że „będzie to trzeci zakład takowy u nas”. Por. np. *Kościół w Chelmcach*, „Kaliszanin”, 1891, nr 38, s. 1, gdzie informowano, że ołtarz wielki wykonała pracownia F. Harnysza, a obraz św. Ignacego Loyoli do nastawy zamówiono u Feliksa Cichońskiego z Warszawy. *Odnawianie ołtarzy*, „Kaliszanin”, 1890, nr 40, s. 2, o odnawianiu nastaw ołtarzowych w kościele pofranciszkańskim przez pracownię Harnysza. Por. też. *Nad. „Kaliszanin”*, 1890, nr 10, s. 2, o 25-leciu związku małżeńskiego Harnyszów (Harnyszów).

¹⁰¹ *Stiuki*, „Kaliszanin”, 1888, nr 93, s. 2. W przypadku teatru był to Jan Wojtasik z Warszawy, który zaprojektował sztukaterie.

¹⁰² Sobczyński J., *[Kronika kościelna Kalisza]*, t. 1, 1901-1905, rkps w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, w opracowaniu i przygotowaniu do druku przez KTPN pod red. K. Walczaka, s. 22.

¹⁰³ Z tej firmy wyszły projekty i realizacja głównego ołtarza, ambony i dekoracji kościoła w Dobrzeczu Wielkim, por. *Poświęcenie*, „Gazeta Kaliska”, 1893, nr 57, s. 1-2.

¹⁰⁴ Zob. E. Polanowski, *Życie literackie Kalisza 1870-1907*, Warszawa 1987, s. 99-100. Księgarnia Szczepankiewicza należała do najbardziej renomowanych w Kaliszu zakładów tego typu, dysponowała obszernym wyborem pism i książek krajowych oraz zagranicznych, a także czytelnią i wypożyczalnią oraz drukarnią. Firma sprowadzała pisma i wydawnictwa specjalistyczne na żądanie klientów. „Wkrótce po powstaniu jego księgarnia stała się centrum organizacyjnym życia kulturalnego miasta. Była miejscem spotkań działaczy społecznych, rozprowadzała bilety na przedstawienia amatorskie i koncerty muzyczne, przyjmowała zapisy na wieczornice, a także przygotowywała programy, plakaty, afisze”; za: E. Płociński, *Bronisław Szczepankiewicz (1843-1922)*, online: *Kalisz w internecie*, <http://www.info.kalisz.pl/biograf/szczepan.htm> [dostęp: 31.10.2018].

¹⁰⁵ *Pracownia artystyczna*, „Kaliszanin”, 1891, nr 63, s. 2.

¹⁰⁶ Zestawienia tytułów i serii książkowych prenumeroowanych w mieście za pośrednictwem poczty i księgarń (z lat 1883, 1889, 1899 i 1900) zamieścił E. Polanowski, *Życie literackie Kalisza...*, s. 263-269.

wykonawstwa budowlanego i instalatorstwa, powstały nowe. Szczególnie na fali koniunktury budowlanej po 1908 roku rozwinęły się nowe firmy, takie jak przedsiębiorstwa Franciszka Tworka i Józefa Kicala, Lindnera, Lamprechta, Stankiewicza, Wieruszewskiego, Jana Wiśniewskiego czy Jana Czarneckiego. Część z nich będzie aktywna w mieście i w okresie jego powojennej odbudowy¹⁰⁷. Na bazie lektury reklam prasowych, kalendarzy z około 1910 roku czy innych źródeł warto wskazać m.in. na firmę „Zakłady rzeźbiarsko-sztukatorskie J. Gajdy i J. Jankiewicza” zlokalizowaną na Rypinku w domu Gajdów, „Firmę Robót Artystyczno-Rzeźbiarsko-Kamieniarskich” Gintrów (założoną w 1907 roku; w 1914 pod adresem Wrocławska 51). Osobnego opracowania wymaga działalność twórców rzeźby architektonicznej, w tym szczególnie wywodzącego się z Galicji Pawła Krzyżanowskiego (1878-1950), którego do Kalisza sprowadziła firma braci Ginter (około 1905 roku)¹⁰⁸. Usługi malarskie, pozłotnicze czy dekoracyjne w budynkach oferowały w 1914 roku firmy: „Zakład Artystyczno-Malarski M. K. Cynkowskiego” (ul. Wrocławska 69), „Pracownia Malarska Krakowski Zakład Artystyczno-Malarski i Dekoracyjny W. Turek i J. Zawilski” (Sukiennicza 12), „Pracownia Malarska i Pozłotnicza Stanisława Janusiewicza” (Wrocławska 22), „Zakład Malarski S. Perliński” (Lipowa, dom Herbicha). Po 1900 roku w Kaliszu zakładano też liczne biura techniczne, trudniące się instalatorstwem oraz projektowaniem i budową wodociągów, kanalizacji, odwodnień czy sieci elektrycznych w budynkach. Przykłady stanowią „Biuro Techniczne Jan Michalski” i „Biuro instalacyjne, inżynieryjne i elektryczne” Stanisława Poradowskiego. Wiele pięknych balustrad, krat balkonowych czy detali wykonał zakład ślusarski Walentego Kulisiewicza (Poprzeczno-Warszawska 1), a do nowych firm należał „Warsztat Ślusarsko-Mechaniczny Jana Cichało”, powstały około 1913-1914 roku. Działały też firmy produkujące siatki i ogrodzenia w różnych formach, a także ozdobne kraty balkonowe, m. in. „Fabryka Ogrodzeń Drucianych Józefa Szczepika” przy ulicy Młynarskiej¹⁰⁹.

W całym omawianym okresie, przynajmniej sądząc z dostępnych źródeł, dość rzadko przy kaliskich inwestycjach korzystano wprost z usług projektantów czy wytwórni zagranicznych. Najlepiej jak dotąd rozpoznany przykład pozostaje współpraca magistratu i J. Chrzanowskiego jako projektanta z „Ernst March Thonwarenfabrik Charlottenburg” w zakresie rzeźby figuralnej i architektonicznej dla budowli publicznych i parku publicznego miasta. Rozpoczęła się ona około 1883, a trwała do 1900 roku¹¹⁰. Przy budowie ratusza około 1890 roku wspomniano o angażu „włoskich

¹⁰⁷ „Gazeta Kaliska” 1900-1914, dział reklamowy; E. M. Poradowska-Werszler, *Stanisław Poradowski – precursor elektryfikacji Kalisza*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, red., S. Kowalska, t. 2, Kalisz 2013, s. 80-109; zob. też T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, Kalisz 1988.

¹⁰⁸ A. Tabaka, M. Błachowicz, *Nowy kaliszanie...*, s. 218-220.

¹⁰⁹ Zob. *Kalendarz kaliski na rok zwyczajny 1914*, Kalisz 1913 i inne kalendarze kaliskie z tego czasu służą tu za źródło.

¹¹⁰ Do Kalisza od połowy lat osiemdziesiątych sprowadzano z tej renomowanej podberlińskiej fabryki zarówno rzeźby do parku miejskiego, jak i figury alegoryczne i dekoracje do nowych gmachów, potwierdzone źródłowo dla ratusza i teatru. Współpraca ta zakończyła się ok. 1900 roku, kiedy pożar zniszczył firmę Marchów, a w Kaliszu zakończyły się duże inwestycje publiczne, na emeryturę odszedł też J. Chrzanowski. *Ernst March's Tonwaren Fabrik zu Charlottenburg bei Berlin. Sammlung photographischer Abbildungen von Vasen, Kandelabren, Fontanen, Taufstein, Statuen, Bauornamenten, usw.*, t. 1, Charlottenburg ca. 1880, por. Blatt 9, nr 55; *Preisliste B. Wetterfeste terrakotten*, Berlin 1899; K. Lippold, *Berliner Terrakottakunst des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2010. Ponadto stacje Drogi Krzyżowej dla kościoła św. Mikołaja miano w latach 80. zamawiać w Monachium, por. *Stacje „Kaliszanin”*, 1886, nr 65, s. 2.

robotników” przy robotach mozaikowych we wnętrzach. Mowa tu o warszawskiej firmie braci Patrizio, specjalizującej się w wyrobach z lastryka, cementu i marmoryzacjach¹¹¹. Niewątpliwie jednak już na tym etapie należy uznać za prawdopodobne, że na przełomie wieków kaliscy inwestorzy sprowadzali gotowe wyroby rzeźbiarskie czy artystów lub projektantów z sąsiedniego Wielkiego Księstwa Poznańskiego lub Śląska, choć nie zachowały się na ten temat informacje w lokalnych gazetach. Natomiast choć wzmiankę warto poświęcić na zasygnalizowanie, że prasa kaliska śledziła też kariery osób wywodzących się z miasta nad Prosną, w tym ludzi budownictwa, takich jak Witold Krzesiński, właściciel warszawskiej fabryki ornamentów architektonicznych¹¹². Celem takich zabiegów mogło być zachęcenie kaliskich inwestorów do korzystania z usług zdolnych, a związanych z miastem osób, a także chęć wskazania, że członkowie miejscowego społeczeństwa biorą udział w procesach modernizacji kraju i jego gospodarczego rozwoju.

Nie ulega wątpliwości, że na przełomie XIX-XX wieku architekci-urzędnicy na posadach państwowych mieli uprzywilejowaną pozycję. Jako aktorzy społeczni stawali się podstawowymi partnerami władz miejskich i stowarzyszeń w dyskusjach nad projektami inwestycyjnymi i pracach projektowych nad rozbudową miasta i wyposażeniem go w nowe przestrzenie publiczne oraz reprezentacyjne. W tych procesach negocjacyjnych działali jako eksperci, projektanci, mediatorzy, przedstawiciele władzy, przedstawiciele wielu różnych grup interesów. Jednak ich rola oraz atrakcyjność na rynku komercyjnym zmalała w pierwszej dekadzie nowego wieku na rzecz nowych grup architektów pracujących dla miasta, spółek partnerskich i osób prowadzących własną praktykę. W 2020 roku w ramach Pracowni Historii Sztuki i Kultury Artystycznej Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk zainicjowałem projekt „Słownika architektów, budowniczych i planistów Kalisza”, którego jednym z celów jest dokumentacja i prezentacja postaci zasłużonych dla architektury i urbanistyki Kalisza. Na koniec niniejszego szkicu chciałbym wyrazić nadzieję, że wspomniana inicjatywa spotka się z zainteresowaniem i w ciągu kolejnych lat naszemu zespołowi uda się udostępnić krajowym Czytelnikom i Czytelniczkom bazę danych o ludziach, którzy zaprojektowali Kalisz¹¹³.

¹¹¹ Firma ta powstała w 1869 roku, w 1892 mieściła się przy ulicy Młynarskiej 35 na warszawskiej Woli. W latach 70. wykonała dekoracje wnętrz w gmachu TKZ w Piotrkowie Trybunalskim. Por. reklamę firmy – „Gazeta Rzemieślnicza”, 1892, nr 19.

¹¹² *Nowy przemysł*, „Kaliszanin”, 1885, nr 86, s. 2.

¹¹³ Zespół badawczy tworzą: Ewa Andrzejewska, Iwona Barańska, Maciej Błachowicz, Joanna Bruś, Makary Górzyński, Mateusz Rabięga, Anna Tabaka. Zob. <https://ktpn-historiasztuki.wixsite.com/pracownia/s/C5%82ownik-architekt%C3%B3w-kalisza>. Ponadto: *Architekci i budowniczowie w Kaliszu na przełomie XIX-XX wieku – informacje biograficzne*, opracował Makary Górzyński, aneks, online: https://www.academia.edu/37968480/Architekci_i_budowniczowie_w_Kaliszu-na_prze%C5%82omie_XIX_XX_wieku_informacje_biograficzne.

ŚRODOWISKO ARCHITEKTONICZNO-BUDOWLANE W KALISZU ORAZ REALIA JEGO FUNKCJONOWANIA NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU – ZARYS PROBLEMATYKI

Słowa kluczowe: Historia architektury, zawód architekta, miasta i urbanizacja, historia miast, Królestwo Polskie, Kalisz, gubernia kaliska

Przedmiotem artykułu jest przedstawienie historycznego zarysu przemian i charakteru środowiska architektów i budowniczych w Kaliszu w okresie gubernialnym (1867-1914). Na przełomie XIX i XX wieku miejscowi architekci-urzędnicy, zatrudnieni w rosyjskim urzędzie gubernialnym, nadal stanowili trzon miejscowej profesji, posiadając najlepsze wykształcenie fachowe (przeważnie petersburskie) i umocowanie administracyjne, gwarantujące szeroki wpływ na architekturę w mieście i jego okolicach. Jednocześnie jednak w tym samym czasie do miasta napływali nowi projektanci młodszego pokolenia, szukający miejsca dla siebie w zmieniających się szybko realiach społecznych, zachęceni rozwojem Kalisza na początku XX stulecia. Artykuł przedstawia charakterystykę wykształcenia, sposoby prowadzenia praktyki zawodowej, kompetencje, jak i realia prawne i administracyjne, w których pracowali ludzie architektury i budownictwa w kluczowym dla nowoczesnego Kalisza okresie. Jego istotną częścią jest także przedstawienie firm budowlanych i wykonawców, współpracujących z kaliskimi architektami.

ARCHITECTS, BUILDERS AND PLANNERS IN KALISZ AT THE TURN OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES – AN OVERVIEW OF PROFESSION AND BACKGROUND OF ARCHITECTURAL AND BUILDER'S PRACTICE

Keywords: History of architecture, profession of architect, urban communities and urbanization, urban history, Polish Kingdom, Kalisz, Kalisz's governorate in the Russian Empire

The aim of this contribution is to characterize a network of professionally-trained architects and engineers working in Kalisz, a westernmost governorate capital of the Russian empire, between the years 1867 to 1914, when the town was steadily developing in population and construction market. During the imperial period, the best trained (mostly in Petersburg) core of the local community of architects was employed by the state agendas, namely Russian Governorate, offering a good career prospects but only for a few professionals. During the 1900s the "railroad boom" of the local population and industrial expansion of the city attracted to Kalisz a dozen of newcomers, also young architects and planners. In this essay I offer an overview of the local community of architects by analyzing education, patterns of career or legal and administrative frameworks of their work. Last but not least, a detailed description of local builder's environment and their firms is offered.

Bibliografia

Źródła:

Archiwum Państwowe w Łodzi
Rząd Gubernialny Kaliski

Źródła drukowane:

Pamiętna Kniżka *Kalisskoj Guberni* za 1904 god, Kaliś 1904
Pamiętna Kniżka *Kalisskoj Guberni* za 1907 god, Kaliś 1907
„*Polski kalendarz techniczny*”, Warszawa 1911
Ustawy gosudarstvennogo blagoustrojstva. Stroitel'nyj ustav, Sankt Petersburg 1900
Sprawozdania Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego Miasta Kalisza, roczniki 1886-1900
Prawila dla Ustrojstwa Cerkownych Zdanij w Priwislinskom Kraje, 1877
Kalendarz Kaliski Handlowo-Informacyjno-Literacki na rok przestępny 1912, Kalisz 1911
Kalendarz Kaliski na rok zwyczajny 1914, Kalisz 1913
Preisliste B. Wetterfeste terrakotten, Berlin 1899
Dolat J. (2005), *Przemysł w Kaliszu w dwudziestoleciu międzywojennym XX wieku*, praca doktorska Łódź
Górzyński M. (2019), *Miasto, społeczeństwo, przeszłość. Architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX i XX wieku*, praca doktorska, Warszawa

Prasa:

„Gazeta Kaliska” – 1892, 1893, 1896, 1900, 1914
„Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza” – 1873
„Gazeta Rzemieślnicza” – 1892
„Kaliszanin” – 1870, 1874, 1885, 1886, 1889, 1890, 1891
„Nadwiślanin. Tygodnik Handlowy, Przemysłowy i Ekonomiczny” – 1874
„Rozwój” – 1900
„Wiadomości Budowlane” – 1912
„Życie Kalisza” – 2008, 2009, 2010

Opracowania:

Arciszewska B., Górzyński M. (2015), *Urban Narratives in the Age of Revolutions. Early 20th Century Ideas to Modernize Warsaw*, „Artium Quaestiones”, t. 26
Baranovskij G. (1893), *Jubilejnyj sbornik svedenij o dejatel'nosti byvsich vospitannikov Instituta Graždanskich Inženerov (Stroitel'nago Učilišča) 1842-1892*, Sankt Pietierburg
Barucki T. (2001), et al., red., *Fragmenty stuletniej historii 1899-1999. Ludzie, fakty, wydarzenia. W stulecie organizacji warszawskich architektów*, Warszawa
Barucki T. (2001), et al., red., *Fragmenty stuletniej historii 1899-1999. Ludzie, fakty, wydarzenia. W stulecie organizacji warszawskich architektów*, Warszawa
Baumeister R. (1879), *Stadterweiterungen in technischer, baupolizeilicher, und wirtschaftlicher beziehung*, Berlin
Chrzanowski J. (1880), *Ernst March's Tonwaren Fabrik zu Charlottenburg bei Berlin. Sammlung photographischer Abbildungen von Vasen, Kandelabren, Fontanen, Taufstein, Statuen, Bauornamenten, usw.*, t. 1, Charlottenburg ca., por. Blatt 9, nr 55
Chwalba A. (2006), *Imperium korupcji: w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861-1917*, Kraków

- Dolat J., Schlender G. (2016), *Fabryki Kalisza i okolic 1815-1989*, Kalisz
- Drexler A. (1977), red., *The Architecture of the Ecole des Beaux Arts*, London, Cambridge Mass
- Dumała K. (1974), *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk
- Dumała K. (1992), *Rosyjski urzędowy wzorzec urbanistyczny z 1870 roku w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 40, nr 3
- Ferguson H., Chrimes M. (2011), *The civil engineers. The story of the Institution of Civil Engineers and the people who made it*, London
- Getka-Kenig M., Łupienko A. (2017), red., *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Społeczne i kulturowe aspekty funkcjonowania architektury na ziemiach polskich lat 1815-1914*, Warszawa
- Górak A. (2006), *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin-Radzyń Podlaski
- Górzyński M. (2011), *Architekt Józef Chrzanowski. Przyczynek do studiów nad kulturą architektoniczną Kalisza końca dziewiętnastego wieku*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Nauk”, Nr 12
- Górzyński M. (2014), *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*, Kalisz
- Górzyński M. (2017), *Królestwo Polskie i jego papierowe metropolie. Dwa plany regulacyjne miast z około 1900 roku: rekonesans badawczy*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, Nr 17
- Górzyński M. (2017), *Urban Planning and Municipal Governance in a Period of Rapid Change: A Frontier Town in Russian Poland at the Turn of the Twentieth Century*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, nr 3
- Górzyński M. (2018), *Album historyczny palacu w Kościelcu k. Koła*, Kościelec
- Górzyński M. (2019), *Papierowa metropolia? Projekty regulacyjne dla Warszawy na przełomie XIX-XX wieku: rekonesans badawczy*, [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” dziewiętnastym wieku*, red., A. Zabłocka-Kos, A. Łupienko, Warszawa
- Grygiel T. (1991), red., *Architektura XIX i początku XX w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków
- Grzegorzczak B. (2009), *Budowniczości i architekci dziewiętnastowiecznego Wrocławia*, [w:] *Studia z architektury nowoczesnej*, t. 3, red. J. Malinowski, J. Kucharzewska, Toruń
- Hofer S. (2005), *Reformarchitektur 1900-1918. Deutsche Baukünstler auf der Suche nach dem nationalen Stil*, Fellbach
- Jacques A. (1986), *La Carriere de l'architecte au XIX siecle*, Paris
- Jacques A. (2006), *The programmes of the architectural section of the Ecole des Beaux Arts*, [w:] *Architecture and Design in Europe and America, 1750-2000*, red., A. Harrison-Moore, D. C. Rowe, Malden-Oxford-Carlton
- Jasińczyk-Jabłoński A. (1889), *Architekt. Co jest logiką w architekturze? Studium*, Warszawa
- Jedlicki J. (1988), *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobraźni XIX wieku*, Warszawa
- Jeleński J. (1875), *Kalisz i jego okolica*, Kalisz
- Johannes R. (2009), red., *Entwerfen. Architekturaausbildung in Europa von Vitruv bis Mitte des 20. Jhrs. Geschichte, Theorie, Praxis*, Hamburg
- Kiriczenko E. I. (2001-2003), red., *Gradostroitel'stvo Rossii serdeiny XIX-nacala XX veka*, t. 1-3, *Goroda i novye tipy poselenij*, Moskva

- Koleżak W. (1896), *Lichwa w budownictwie (Szkic z życia ekonomicznego Warszawy współczesnej)*, Warszawa
- Kondakov S. N. (1914), *Jubilejnyj sprawocznik Impieratorskoj Akadiemii chodożestw*, cz. 1-2, Sankt Pietierburg
- Kostoff S. (1977), red., *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, New York
- Krakowski P. (1990), *Architekt w wieku XIX – artysta czy inżynier*, „Folia Historiae Artium”, t. 26
- Kramsztyk F. (1897), red., *Prawo fabryczne obowiązujące i ubezpieczenie robotników. Przepisy dotyczące się budownictwa fabrycznego z planem Warszawy. Przepisy o kotłach parowych i oświetleniu elektrycznym*, Warszawa
- Krawczak Cz. (1975), *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Poznań
- Kucharzewski F. (1911), *Piśmiennictwo techniczne w Polsce, t. 1, Architektura. Inżynieria z miernictwem. Sprostowania i uzupełnienia*, Warszawa
- Kumaniecki K. W. (1914), *Zarys austriackiego prawa budowlanego*, Kraków
- Ladd B. (1990), *Urban Planning and Civil Order in Germany, 1860-1914*, Cambridge, Mass
- Leśniakowska M. (1996), *Co to jest architektura?*, Warszawa
- Lewandowski D. (2003), *Stan prawny i organizacja budownictwa sakralnego w Królestwie Polskim*, „Studia Włocławskie”, t. 6
- Lippold K. (2010), *Berliner Terrakottakunst des 19. Jahrhunderts*, Berlin
- Lisowskij W. G. (1981), *Architekturnaja szkoła akadiemii chodożestw*, Leningrad
- Lucan J. (2012), *Composition, Non-Composition: Architecture and Theory in the Nineteenth and Twentieth Century*, Florence
- Łoza S. (1954), *Architekci i budowniczy w Polsce*, Warszawa
- Łupienko A. (2015), *Kamienice czynszowe Warszawy 1864-1914*, Warszawa
- Majdowski A. (1993), *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa
- Matiuszkin M. M. (1883), *Sokrašennyj svod policejskich, administrativnyh i sudebnyh postanovlenij, dlâ domovladěl cev i obyvatelej goroda Varšavy, s priloženiem tarifa domov goroda i adresov bolée izvěstnyh firm trgovyih i promyšlennyh / Treściwy zbiór przepisów policyjnych, administracyjnych i sądowych dla właścicieli domów i mieszkańców m. Warszawy, z dołączeniem taryfy domów i adresów znaczniejszych firm handlowych i przemysłowych*, Varšava
- Mączyński Z. (1993), *Wspomnienia o powstaniu pierwszej polskiej organizacji zawodowej architektów „Kolo Architektów”*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, z. 2
- Mączyński Z. (1993), *Życie towarzyskie i zawodowe architektów w Warszawie między 1906 a 1914 rokiem*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, z. 2
- Muthesius S. (2013), *Warsaw's Poniatowski Viaduct: The World's First Elevated Urban Expressway*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 72, nr 2.
- Nerdinger W., Boehm H. (2012), red., *Der Architekt – Geschichte und Gegenwart eines Berufstandes*, München
- Niekrasov N. (2002), red., *MVD Rossii: ènciklopediâ*, Moskva
- Ohryzko-Włodarska Cz. (1962), *Akta do dziejów Kalisza w Archiwum Łódzkim*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, red., A. Gieysztor, t. 3, Poznań
- Okolski A. (1884), *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 3, Warszawa

- Omilanowska M. (2003), *Spis rysunków architektonicznych z Akt Komitetu Techno-Budowlanego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w St. Petersburgu. Królestwo Polskie*, Warszawa
- Omilanowska M. (2004), *Polscy architekci w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych w latach 1814-1918*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 66, nr 3-4
- Omilanowska M. (2007), *O wykształceniu i organizacji pracy architektów warszawskich w wieku XIX. Kilka uwag*, [w:] *Architekt-budowniczy-mistrz murarski. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN, Warszawa 24-25 XI 2004*, red. H. Faryna-Paszkiwicz, M. Omilanowska, J. Sito, Warszawa
- Omilanowska M. (2008), *Architekt Stefan Szyller 1857-1933*, Warszawa
- Omilanowska M. (2016), *Budowanie na obcej ziemi*, Kraków
- Parczewski A. (1911), *Rys historyczny Towarzystwa Kredytowego miasta Kalisza. Wydanie jubileuszowe (1886-1911 r.), opracował i rzutem oka na przeszłość Kalisza poprzedził Alfons Parczewski*, Kalisz
- Paszkiwicz P. (1999), *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa
- Paszkiwicz P., Konstantynów D. (1994), red., *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772-1915)*, Warszawa
- Piccinato G. (1983), *Städtebau in Deutschland 1871-1914. Genese einer wissenschaftlichen Disziplin*, Braunschweig
- Pniewski T. (1988), *Kalisz z oddali*, Kalisz
- Polanowski E. (1979), *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań
- Polanowski E. (1987), *Życie literackie Kalisza 1870-1907*, Warszawa
- Poradowska-Werszler E. M. (2013), *Stanisław Poradowski – prapoczątki elektryfikacji Kalisza*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, red., S. Kowalska, t. 2, Kalisz
- Raciborski J. (1912), *Monografia Kalisza*, Kalisz
- Ricken H. (1990), *Der Architekt. Ein historisches Berufsfeld*, Stuttgart
- Ricken H. (1994), *Der Bauingenieur. Geschichte eines Berufes*, Berlin
- Roguska J. (1974), *Środowisko architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX wieku (1890-1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 19, z. 3
- Roguska J. (1980), *Wpływ przepisów na kształtowanie zabudowy Warszawy w 2 połowie XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 25
- Rottermund A. (1990), *Jean-Nicolas-Louis Durand a polska architektura I połowy XIX wieku*, Wrocław
- Saint A. (1983), *The Image of the Architect*, New Haven and London
- Smyk G. (2004), *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867-1915*, Lublin
- Sobczyński J., *[Kronika kościelna Kalisza]*, t. 1, 1901-1905, rkps w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, w opracowaniu i przygotowaniu do druku przez KTPN pod red. K. Walczaka
- Solewski R. (1998), *Matnia. Środowiska architektoniczne Krakowa i Lwowa na przełomie XIX-XX wieku*, „Rocznik Krakowski”, t. 64
- Stefański K. (2009), *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych (do 1939 roku)*, Łódź
- Stokłosa M., Wójcik A. (2020), *Polacy świata. Polscy architekci na świecie*, Warszawa

Strzałkowski J. (1997), *Architekci i budowniczowie Łodzi do 1944 roku*, Łódź

Strzałkowski J. (2007), *Kilka uwag o archiwaliach pomocnych w pracy nad biogramami architektów czynnych w XIX wieku*, [w:] *Architekt-budowniczy-mistrz murarski. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN, Warszawa 24-25 XI 2004*, red. Faryna-Paszkiwicz, Omilanowska, J. Sito, Warszawa

Szustakiewicz I. (2011), *Podstawy warsztatu architekta warszawskiego w XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 56, z. 2

Szymkiewicz G. (1923), *Ustawy i rozporządzenia z dziedziny budownictwa obowiązujące w Państwie Polskiem*, Warszawa

Śmiałowski J., Woźniak K. (2007), *Aktywność inwestycyjna generała Józefa Zajączka w Opatówku w latach 1807-1826*, „Rocznik Kaliski”, t. 33

Walczak-Niewiadomska A. (2012), *Jan Sobczyński (1861-1942). Kronikarz Kalisza*, Kalisz

Warszawska Szkoła Architektury 1915-1965. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1967), Warszawa

Wiercińska J., Czyżewski A., et al. (1991-2008), red., *Polska bibliografia sztuki 1801-1944*, t. 4, *Architektura*, cz. 1, Źródła, opracowania ogólne, historia, architekci i budowniczowie, cz. 2-4, *Topografia A-Z, Topografia Kraków, Topografia Warszawa*, Wrocław, Warszawa

Wiraszka M. (2008), *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Warszawa

Woods M. N. (1999), *From Craft to Profession. The Practice of Architecture in Nineteenth-Century America*, Berkeley-Los Angeles-London.

Zabłocka-Kos A. (1996), *Sztuka, wiara, uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wrocław

Żywicki J. (2010), *Urzędnicy, architekci, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815-1915*, Lublin

Netografia:

Baraniewski W. (2004), *Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku*, wersja elektroniczna na portalu CULTURE.PL: http://www.culture.pl/baza-sztuki-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/eAN5/content/miedzy-opresja-a-obojetnoscia-architektura-w-polsko-rosyjskich-relacjach-w-xx-wieku [dostęp: 27.05.2017]

Płociński E., *Bronisław Szczepankiewicz (1843-1922)*, online: *Kalisz w internecie*, <http://www.info.kalisz.pl/biograf/szczepan.htm> [dostęp: 31.10.2018]

Urgacz-Szcześna A., *Jak Włodzimierz Jensz budował Sosnowiec*, „Klub Zagłębiowski”, online, <http://klubzaglebiowski.pl/?p=421> [dostęp: 9.05.2017]